
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ang. E. Laiou και H. Maguire (εκδ.), Byzantium. A World Civilization [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington D.C. 1992, σελ. 162.

Ο επιμελημένος αυτός τόμος εκδόθηκε για να γιορταστούν τα 50 χρόνια από την ίδρυση του Βυζαντινού Κέντρου στο Dumbarton Oaks τον Νοέμβριο του 1940, όταν το ζεύγος Robert Woods Bliss και Mildred Bliss δώρησαν τη συλλογή πρώιμων χριστιανικών και βυζαντινών αντικειμένων που κατείχαν, την πλούσια βιβλιοθήκη τους και το σπίτι που περιλάμβανε όλα αυτά στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Με τον τρόπο αυτόν μια προσωπική συλλογή και μια ιδιωτική βιβλιοθήκη έγιναν η βάση για την ανάπτυξη ενός ακαδημαϊκού ιδρύματος.

Ο τόμος περιλαμβάνει επτά δοκίμια, τα περισσότερα από τα οποία ανακοινώθηκαν στον επίσημο εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας στις 3 Νοεμβρίου 1990. Παράλληλα μπορεί να χρησιμεύσει ως μια εισαγωγή στον βυζαντινό πολιτισμό και να καταδείξει τον ρόλο του Βυζαντίου στην παγκόσμια ιστορία, όπως πολύ σωστά επισημαίνουν οι εκδότες στο σύντομο εισαγωγικό σημείωμά τους.

Το πρώτο από τα επτά άρθρα του τόμου είναι γραμμένο από τον M. Anastos και αναφέρεται στις δραστηριότητες του Dumbarton Oaks γύρω από τις βυζαντινές σπουδές. Με έντονο συναισθηματισμό ο συγγρ., ένα από τα αρχαιότερα μέλη του Κέντρου, περιλαμβάνει στην ανακοίνωσή του τις αναμνήσεις του από τον τρόπο ζωής και διοίκησης του Dumbarton Oaks στα παλαιότερα χρόνια και στη συνέχεια κάνει λεπτομερειακή μνεία των διαλέξεων που πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία του Κέντρου. Αναφέρεται ακόμη σε όλες τις έρευνες και τις εκδόσεις που χρηματοδοτήθηκαν και βοηθήθηκαν κατά οποιονδήποτε τρόπο από το Dumbarton Oaks, εκδόσεις πολύ γνωστές στους κύκλους των βυζαντινολόγων για την πληρότητα και την επιμέλειά τους.

Το επόμενο άρθρο είναι γραμμένο από τον Sp. Vryonis και φέρει τον τίτλο «Byzantine Civilisation, a World Civilisation». Ο συγγραφέας αναφέρεται στην πολύ μακρά διάρκεια του βυζαντινού πολιτισμού (324-1453), στην ποικιλομορφία του, στη δυνατότητά του να αφομοιώσει τα αρχαιότερα στοιχεία του ελληνικού και ελληνιστικού πολιτισμού και να τα ενσωματώσει στον χριστιανισμό, καθώς και στην ακτινοβολία του σε Γότθους, Αρμένιους, Σύριους, Λατίνους, Άραβες και Σλάβους. Επισημαίνεται φυσικά ότι καθένας από τους γύρω λαούς επέλεξε εκείνα τα στοιχεία του βυζαντινού πολιτισμού που ταίριαζαν

περισσότερο στην ιδιοσυγκρασία και στις ανάγκες του. Έτσι, οι Άραβες δανείστηκαν κυρίως χρήσιμα και πρακτικά στοιχεία του πολιτισμού (αστρονομία, ιατρική), ενώ ο σλαβικός κόσμος υιοθέτησε στο σύνολό του το χριστιανικό στοιχείο του βυζαντινού πολιτισμού. Η Δύση πάλι κληρονόμησε από το Βυζάντιο τον ουμανισμό και την αγάπη για τα αρχαία γράμματα.

Τα επόμενα τρία άρθρα αναφέρονται στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους γείτονές του Σλάβους, Άραβες και δυτικοευρωπαϊκούς λαούς και είναι γραμμένα, αντίστοιχα, από τους Dimitri Obolensky, Irfan Shahid και Angeliki Laiou.

Στο άρθρο του ο D. Obolensky δίνει αρχικά μια συνοπτική εικόνα των πολιτικών σχέσεων του Βυζαντίου με τον κόσμο των Σλάβων και επιμένει περισσότερο στις πολιτισμικές επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στο κίνημα του ησυχασμού, το οποίο, κατά τον συγγραφέα, δημιούργησε νέους και σταθερούς δεσμούς ανάμεσα στους Έλληνες και τον σλαβικό κόσμο, δεσμούς που ξεπέρασαν χρονικά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1453.

Ο Irfan Shahid στο άρθρο του με τίτλο «Το Βυζάντιο και ο Ισλαμικός κόσμος» επιμένει κυρίως στο πέρασμα της κλασικής παράδοσης από τους Έλληνες στους Άραβες μέσα από το Βυζάντιο και, στη συνέχεια, στη διάδοση της παράδοσης αυτής από τους Άραβες σε ευρύτερες περιοχές της Ασίας και της Ευρώπης. Τονίζει, δηλαδή, τον διαμεσολαβητικό ρόλο του Βυζαντίου ανάμεσα στον αρχαίο και στον νεότερο πολιτισμό.

Η Αγγελική Λαΐου στο άρθρο της «Το Βυζάντιο και η Δύση» αφηγείται ένα υποθετικό ταξίδι ενός Γάλλου και ενός Βενετού μέσα από τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα. Διασχίζοντας το αχανές κράτος οι δυο συνταξιδιώτες σχολιάζουν τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στο Βυζάντιο και στα κράτη της Δύσης. Η διάρθρωση της οικονομίας, η ιδιοκτησία και η καλλιέργεια της γης, η διοίκηση των επαρχιών, ο ρόλος των πόλεων, η σημασία και η εντύπωση που έκανε η Κωνσταντινούπολη με τη μεγαλοπρέπειά της, το μέγεθος και την πολυμορφία του πληθυσμού της είναι τα θέματα που συζητούνται, για να αποδειχτεί πόσες διαφορές, αλλά και πόσες ομοιότητες με τη Δύση είχε το Βυζάντιο, ιδιαίτερα τον 12ο αιώνα.

Τα δύο τελευταία δοκίμια του τόμου είναι αφιερωμένα στη βυζαντινή τέχνη. Ο Gary Vikan υπογράφει το πρώτο, που φέρει τον γενικό τίτλο «Byzantine Art». Κάνει λόγο για έργα αρχιτεκτονικής, μνημειακής ζωγραφικής και γλυπτικής, αλλά και για έργα μικροτεχνίας και φορητές εικόνες, επισημαίνοντας ιδιαίτερες αλλά και ομοιότητες μεταξύ των διάφορων καλλιτεχνικών τρόπων έκφρασης. Ειδικότερα τονίζεται η μεγάλη γεωγραφική εξάπλωση της βυζαντινής τέχνης, ο κατά βάση θρησκευτικός χαρακτήρας της και η εικαστική επίδρασή της στα νεότερα χρόνια στη Ρωσία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Δυτική Ευρώπη.

Το έβδομο και τελευταίο άρθρο του τόμου υπογράφεται από τον Henry Maguire και αναφέρεται στις εξελίξεις της ιστορίας της βυζαντινής τέχνης κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ο συγγραφέας επισημαίνει τις καταστροφές

που έχουν γίνει σε βυζαντινά μνημεία τα τελευταία πενήντα χρόνια, αλλά παράλληλα τονίζει πόσο έχει προχωρήσει η σχετική έρευνα κατά την ίδια περίοδο και πόσο μεγαλύτερη είναι η ενημέρωσή μας σήμερα για την επικαιρότητα, την ομορφιά, τη γνησιότητα, τον ρεαλισμό και την ταπεινότητα που αποπνέουν τα έργα της βυζαντινής τέχνης. Ένα πλήθος από παραδείγματα παρμένα από τον χώρο της μνημειώδους ζωγραφικής και των ψηφιδωτών, από φορητές εικόνες και μικρογραφίες χειρογράφων, από έργα διακοσμητικής και μικροτεχνίας, καθώς και από μνημεία αρχιτεκτονικής έρχονται να υποστηρίξουν και να ενισχύσουν τις απόψεις του συγγραφέα. Πρόκειται για μια πλούσια και εντυπωσιακή παρουσίαση της βυζαντινής τέχνης.

Ο τόμος αυτός πετυχαίνει τον σκοπό του: αποδεικνύει ότι ο Βυζαντινός πολιτισμός ήταν ένας πολιτισμός με πλατιά ακτινοβολία, ένας «οικουμενικός» πολιτισμός, όπως θα έλεγαν οι βυζαντινοί λόγιοι. Τα περισσότερα, βέβαια, από τα άρθρα που σε γενικές γραμμές παρουσιάσαμε παραπάνω δε συνοδεύονται από λεπτομερείς παραπομπές στις πηγές, γίνεται όμως πάντα αναφορά στην ειδική βιβλιογραφία που αναφέρεται στο ιδιαίτερο θέμα κάθε ανακοίνωσης. Η βιβλιογραφική, επομένως, ενημέρωση και η επαρκής εικονογράφηση με 10 έγχρωμους πίνακες και 38 ασπρόμαυρες εικόνες τεκμηριώνουν τις απόψεις των συγγραφέων και καθιστούν τον τόμο ένα εύχρηστο εγχειρίδιο του Βυζαντινού πολιτισμού. Εκπληρώνεται δηλαδή η διττή επιθυμία των εκδοτών να γιορτάσουν τα 50 χρόνια από την ίδρυση του Βυζαντινού Κέντρου του Dumbarton Oaks και, παράλληλα, να χρησιμεύσει ο τόμος ως μια γενική εισαγωγή στον βυζαντινό πολιτισμό.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Michaelis Pselli Poemata, recensuit L. G. Westerink [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σελ. XLVI, 550.

Μετά την κριτική έκδοση, μέσα σε διάστημα τεσσάρων περίπου ετών (1989-1992), των φιλοσοφικών, ρητορικών και (του πρώτου τόμου των) θεολογικών πραγματειών του Μιχαήλ Ψελλού, κυκλοφόρησε η πρώτη συγκεντρωτική κριτική έκδοση και του ποιητικού του έργου, που επιμελήθηκε ο ακάματος L. G. Westerink για τη Βιβλιοθήκη των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων του οίκου Teubner. Παρά την αρχική πρόθεσή του να συμπεριλάβει στην έκδοσή του μόνο τα διδακτικά ποιήματα¹, ο χαλκέντερος εκδότης μας χάρισε, τελικά, μια ολοκληρωμένη έκδοση των ποιητικών κειμένων του Ψελλού, εμπλουτισμένη μάλιστα και με τα μη γνήσια ποιήματα. Τα τελευταία είτε αποδίδονται από μερικά χειρόγραφα στον Ψελλό είτε παραδίδονται ανώνυμα, αλλά

1. Πρβ. L. G. Westerink, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977) 343.

κατά καιρούς αποδόθηκαν εσφαλμένα σε αυτόν από διάφορους ερευνητές, χωρίς να συντρέχουν ιδιαίτεροι λόγοι που να πιστοποιούν τη γνησιότητά τους. Η συγκομιδή αποδείχτηκε πλούσια: στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται συνολικά 92 ποιήματα διαφορετικής έκτασης, ενώ γίνονται γνωστά για πρώτη φορά 5 γνήσια ποιήματα του Ψελλού (π. 15, 20, 31-33 και δύο [6, 22] για πρώτη φορά στην πλήρη τους μορφή), και επιπλέον 26 νόθα (57, 61, 63-85, 87 και ένα [54] στην πλήρη του μορφή), ένας εντυπωσιακός αριθμός, αν λάβει κανείς υπόψη του τον σχετικά μικρό αριθμό βυζαντινών ποιητικών έργων που δεν έχουν ακόμη εκδοθεί.

Η χρησιμότητα της από κάθε άποψη αξιόλογης αυτής έκδοσης είναι πολλαπλή. Ο εκδότης, μετά από την επίμοχθη συλλογή και σχολαστική μελέτη όλου του σωζόμενου χειρόγραφου υλικού, μας προσφέρει σε μια μορφή κριτικά επεξεργασμένη το σύνολο του ποιητικού έργου του Ψελλού, που ως τώρα ήταν εγκατεσπαρμένο τις περισσότερες φορές σε δυσεύρετες ή λόγω της ποιότητάς τους δύσχρηστες εκδόσεις. Παράλληλα αντιμετωπίζει με επιτυχία το μέχρι τώρα δυσεπίλυτο πρόβλημα της πατρότητας ενός σημαντικού αριθμού ποιητικών έργων και ξεκαθαρίζει οριστικά τα γνήσια συνθέματα του Ψελλού από αυτά που εσφαλμένα του αποδόθηκαν κατά καιρούς, ένα ζήτημα που δύσκολα αντιμετωπίζεται χωρίς τη μελέτη και τη γνώση του συνόλου της χειρόγραφης παράδοσης. Έτσι μας παρέχεται η δυνατότητα να μελετήσουμε και να κρίνουμε, να γνωρίσουμε και να εκτιμήσουμε σωστά τον Ψελλό ως επιγραμματοποιό, ως υμνογράφο, ως λιβελλογράφο αλλά και ως δάσκαλο που εγκαινιάζει τη διδακτική ποίηση σε δεκαπεντασύλλαβο συνθέτοντας (τις περισσότερες φορές κατά παραγγελία του αυτοκράτορα) διδακτικά «εγχειρίδια» ή περιεκτικές εισαγωγές στα κυριότερα γνωστικά αντικείμενα του καιρού του.

Στην έκδοση προτάσσεται εκτενής εισαγωγή (σσ. VII-XLV), όπου εκτίθενται όλα τα απαραίτητα δεδομένα σχετικά με τη χειρόγραφη παράδοση τόσο των γνήσιων όσο και των νόθων ποιημάτων, που περιλαμβάνονται στον τόμο αυτόν. Ελάχιστοι, σχετικά, είναι οι κώδικες που για διάφορους (πειστικούς πάντα) λόγους δεν μελετήθηκαν ή δεν χρησιμοποιήθηκαν τελικά για την αποκατάσταση του χειμένου. Σε ξεχωριστό κεφάλαιο (σσ. XXXIII-XXXVIII) εξετάζεται επίσης η παράδοση των ποιημάτων που φέρονται μεν με το όνομα του Ψελλού, αλλά αποκλείονται από την παρούσα έκδοση, γιατί η πατρότητά τους είναι ήδη γνωστή και με βεβαιότητα εξακριβωμένη από αλλού. Έτσι, παρατηρούμε ότι ακόμη και ποιήματα γνωστών βυζαντινών ποιητών, όπως για παράδειγμα του Χριστόφορου Μυτιληναίου, του Ιωάννη Μαυρόποδος ή του Θεοδώρου Προδρόμου, αποδίδονται από μερικούς αντιγραφείς χειρογράφων, από άγνοια ή αμηχανία, στον Μιχαήλ Ψελλό. Την εισαγωγή συμπληρώνει ένα διαφωτιστικό κεφάλαιο (σσ. XXXVIII-XL) που πραγματεύεται με συντομία τη μετρική του συνόλου των ποιημάτων, όπου εξετάζονται τόσο η χασμωδία, η προσωδία και οι τονικές συνήθειες στον δωδεκασύλλαβο των γνήσιων ποιημάτων όσο και η χασμωδία στον δεκαπεντασύλλαβο των γνήσιων και νόθων ποιημάτων. Μια μελέτη που θα υπερέβαινε ίσως τα όρια της εισαγωγής σε μια κριτική έκδοση, αλλά που απομένει να γίνει, θα πρέπει να ασχοληθεί με τις τονικές συνήθειες του Ψελλού

στη χρήση του δεκαπεντασύλλαβου². Μια συγκεντρωτική βιβλιογραφία και ένα ευρετήριο των συντμήσεων (sigla) των χειρογράφων που χρησιμοποιούνται στην κριτική έκδοση των ποιημάτων κλείνουν το εισαγωγικό μέρος του τόμου. Την έκδοση κάθε ποιήματος συνοδεύει μια σύντομη αλλά περιεκτική εισαγωγή, σχετική με το περιεχόμενό του και τυχόν ιστορικά δεδομένα που προκύπτουν από το ίδιο το κείμενο ή τη χειρόγραφο παράδοσή του. Τον τόμο συμπληρώνουν τέσσερα ευρετήρια (σσ. 465-550): πρώτων στίχων των ποιημάτων, παραθεμάτων, κυρίων ονομάτων, λέξεων.

Ελάχιστα θα είχε να παρατηρήσει κανείς σχετικά με την αποκατάσταση του κειμένου που έχει γίνει με μεγάλη ακρίβεια και γνώση του ύφους και της γλώσσας του Ψελλού. Ακολουθούν μερικές προτάσεις για τη βελτίωση ορισμένων χωρίων καθώς και κάποιες συμπληρωματικές παρατηρήσεις σχετικές με μερικά ποιήματα.

2,226 *ἢ πρὸ μικροῦ γὰρ τῷ λόγῳ ἴπῳ παρεικασθεῖσα*. Στον στίχο αυτόν ενοχλεί ο τονισμός της έβδομης συλλαβής. Αν ληφθεί υπ' όψιν όμως ότι ο κώδ. c, τον οποίο ακολουθεί εδώ ο εκδότης, παραλείπει το γάρ (οι υπόλοιποι κώδικες το διατηρούν, αλλά παραδίδουν παραλλαγές που δεν τονίζονται στην έβδομη συλλαβή: γάρ φαραῶ, γάρ ἄνωθεν, γάρ ἐμφανῶς), τότε η ορθή αποκατάσταση του πρώτου ημιστιχίου είναι χωρίς αμφιβολία: *ἢ πρὸ μικροῦ τῷ λόγῳ γάρ*.

6. Το ποίημα αυτό αποτελεί μια σημαντική πηγή του Λεξικού του Ψευδο-Ζωναρά, όπως είχε ήδη διαπιστώσει ο εκδότης του Λεξικού I. A. H. Tittmann (Λιψία 1808, ανατύπ. Άμστερνταμ 1967). Ο ίδιος εξέδωσε για πρώτη φορά και εκτενή αποσπάσματα του ποιήματος του Ψελλού, που διέφυγαν την προσοχή των εκδοτών του πλήρους κειμένου (Boissonade και Westerink). Σχετικά με τις πηγές του Ψελλού βλ. το εμπεριστατωμένο άρθρο του K. Alpers, «Zonarae» Lexicon στην Paulys Realencyclopädie der class. Altertumswiss. 2. Reihe, τόμ. 19 (Μόναχο 1972), στ. 732-763 (ιδιαίτερα στήλ. 746-747).

9,1291 *μεταστρέφων τήν κλήσιν ὡς πρὸς τήν ὕλην*. Το υποκείμενο της μετοχής βρίσκεται στον στίχο 1289: *έρυσίπελας ἐκ χολῆς ξανθῆς πλέον*. Αν η μετοχή *μεταστρέφων* έχει παραδοθεί σωστά, τότε ο Ψελλός πρέπει να θεωρεί το *έρυσίπελας* γένους αρσενικού. Μήπως, όμως, οφείλουμε να διορθώσουμε σε *μεταστρέφον*;

14. Το ποίημα αυτό (*περὶ τοῦ ἱαμβικοῦ μέτρου*) παραδίδεται με το όνομα του μοναχού Ιωαννικίου και από τον κώδ. Vat. Pal. gr. 92, του 14ου αι. (φ. 122^v). Βλ. C. Gallavotti, «Nota sulla schedografia di Moscopulo e suoi precedenti fino a Teodoro Prodromo», *Bollettino dei Classici* ser. III, 4 (1983) 22 (και σημ. 13).

17,184 *ποῖον δ' ἀφήσω, θύγατερ, σῶν χαρίτων*. Η γραφή *ποῖον* δημιουργεί προβλήματα στο νόημα και είναι ύποπτη, γιατί και ο προηγούμενος στίχος αρ-

2. Πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις σχετικά με τον δεκαπεντασύλλαβο των ποιημάτων του Ψελλού (γνήσιων και μη) έχει διατυπώσει ήδη ο V. Tiftixoglu, «Digenes, das "Sophrosyne-Gedicht" des Meliteniotes und der byzantinische Fünzfzehnsilber», *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974) 1-63 (ιδ. σσ. 50-53).

χίζει με την ίδια λέξη. Είναι προφανές, ότι πρέπει να διορθωθεί σε *ποίαν* (εννοείται: *ἐκ τῶν σῶν χαρίτων*), διόρθωση που ο Sternbach είχε ήδη εισαγάγει στο κείμενο της έκδοσής του.

17,242 καὶ δυστυχῶς ζῶν, νεκρὸς ἄψυχος πέλων. Η διόρθωση *ἔμψυχος* που πρότεινε ο Kurtz³, όπως μας πληροφορεί το κριτικό υπόμνημα, πρέπει να υιοθετηθεί στο κείμενο, αλλιώς το οξύμωρο (*νεκρὸς ἔμψυχος*), που προφανώς επιδίωξε ο Ψελλός, χάνεται. Μόνο έτσι ισχύει, άλλωστε, και η ανάμνηση από τον Σοφοκλή ('Αντιγ. 1167), που αναφέρεται στο υπόμνημα πηγών. Την ίδια έκφραση χρησιμοποιεί εξ άλλου ο Ψελλός και στην *Χρονογραφία* του (I 13, 7 Renauld): *νεκρὸς ἔμψυχος γεγονώς*.

27. Το ίδιο επίγραμμα, με διαφορετικό όμως τίτλο, αποδίδεται στον Μανουήλ Στραβορωμανό από τον κώδ. Laur. 32,52 (φ. 125), του 14ου αι. Είναι το τελευταίο από μια σειρά τεσσάρων σύντομων επιγραμμάτων με τον γενικό τίτλο: *τοῦ αὐτοῦ* (= κυροῦ Μανουήλ τοῦ Στραβορωμανοῦ) *εἰς τὸν ἅγιον* (= Δημήτριον) *ἀπὸ τῆς δεσποίνης* (= Ειρήνης Δούκαινας, συζύγου του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού). Έκδ. P. Gautier, «Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos», *Revue des Études Byzantines* 23 (1965) 201 (στίχ. 11-12). Στον κώδ. περιέχονται άλλα πέντε ποιήματα του Μανουήλ, πρωτονοβελίσσιμου και μεγάλου εταιρειάρχη στην αυλή του Αλεξίου, γεννημένου γύρω στα 1070. Η συγκεντρωτική «έκδοση», όπως παραδίδεται από τον Λαυρεντιανό κώδικα, οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στον γιό του, Νικηφόρο Στραβορωμανό, ο οποίος προτάσσει μάλιστα στη σύντομη συλλογή μια έμμετρη μονωδία για τον πατέρα του. Σύμφωνα με τα δεδομένα της χειρόγραφης παράδοσης, το εν λόγω επίγραμμα μπορεί να αποδοθεί, συνεπώς, με αρκετή βεβαιότητα στον Μανουήλ. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ο τελευταίος να οικειοποιήθηκε το ποίημα του Ψελλού (αν υποθέσουμε ότι το ποίημα γράφτηκε πράγματι από τον Ψελλό για το φλάμμουλον του Μονομάχου), για να το χρησιμοποιήσει σε μια παρόμοια ευκαιρία, χωρίς να κινδυνεύει να κατηγορηθεί για λογοκλοπία, αφού η έννοια ήταν άγνωστη στο Βυζάντιο.

53,80 *Ὅλως δ' ἡ βίβλος τῶν φαλμῶν ἐστι ταμεῖον*. Στο δεύτερο ημιστίχιο διαπιστώνουμε την έλλειψη δύο συλλαβών. Κατά πάσα πιθανότητα, από τυπογραφική αβλεψία εξέπεσε (λόγω ομοιοτέλετου;) η λέξη *καλῶν* μετά τη γενική *φαλμῶν*. Στην έκδοση Λάμπρου-Δυοβουνιώτη (*Νέος Ἑλληνομνήμων* 16, 1922, 363) ο στίχος έχει τη μορφή: *Ὅλως δ' ἡ βίβλος τῶν φαλμῶν καλῶν ἐστι ταμεῖον*.

55,33 *μέση τοῦ πόλου κρέ]μαται ὡσπερ στιγμή βραχεῖα*. Η γραφή: *μέση* είναι διόρθωση του εκδότη, το χφ. παραδίδει: *μέσην*. Από παλαιογραφική άποψη η επέμβαση φαίνεται σωστή. Η πρόταση του Matranga (*μέσον*) φαίνεται ωστόσο ορθότερη και συνεπέστερη με τη γλώσσα του ποιήματος, πρβ. 55,130 *μέσον τῆς γῆς* και 55,224 *μέσον γάρ γῆς*.

55,170 *ἠγίασεν δὲ Χριστὸς τὴν φύσιν τῶν ὑδάτων*. Ο στίχος, στη μορφή

3. Ας σημειωθεί ότι η ίδια πρόταση είχε γίνει ήδη σε άλλη ευκαιρία από τον L. Sternbach, *Wiener Studien* 25 (1903) 26 (σημ. 1), κάτι που ο Kurtz δεν αναφέρει.

αυτή, περιέχει 14 συλλαβές. Πρέπει να προσθέσουμε το οριστικό άρθρο πριν από τη λέξη Χριστός· η σωστή γραφή υπάρχει ήδη στην έκδοση Kurtz (*ήγγιασεν δὴ ὁ Χριστός*). Προφανώς πρόκειται για τυπογραφική αβλεψία.

55,171 *καὶ τῶν δρακόντων ἔτριψεν τῶν πονηρῶν τὰς κάρας*. Η γραφή *ἔτριψεν*, χωρίς να ενοχλεί ιδιαίτερα στο νόημα, φαίνεται ύποπτη, γιατί στον επόμενο στίχο (172) διαβάζουμε: *τρία ἔτη διέτριψεν μετὰ τῶν ἀποστόλων*. Πιθανόν το *ἔτριψεν* να αποτελεί παραφθορά μιας αρχικής γραφής *ἔθρυψεν*, που επηρεάστηκε κατά την αντιγραφή από το ρήμα *διέτριψεν* του επόμενου στίχου.

55,187 *καὶ κελαδοῦν τὰ πετεινὰ ἐναρμόνιον μέλος*. Η γραφή: *κελαδοῦν τὰ* είναι διόρθωση του εκδότη, το *χφ*. παραδίδει τη μετοχή: *κελαδοῦντα*. Ο στίχος θα μπορούσε να διατηρηθεί στη μορφή που παραδίδεται, αν μετατεθεί ανάμεσα στους στίχους 185 και 186: *καὶ μαρτυρεῖ τῶν βοτανῶν καὶ τῶν δένδρων τὰ ἄνθη / καὶ κελαδοῦντα πετεινὰ ἐναρμόνιον μέλος, / εὐωδιάζει ἅπας δὲ ὁ περίγειος κόσμος* κτλ. Ἐτσι μπορούμε να αποφύγουμε τον τύπο του τρίτου πληθυντικού: *κελαδοῦν*, για τον οποίο δεν βρίσκουμε κανένα παράλληλο στο ποίημα. Ας σημειωθεί ότι η μόνη παραχώρηση του ποιητή προς μια δημοτικότερη γλωσσική μορφή είναι η γενική *τῆς* ... *ὠραιότης* στο στίχο 121.

55,191 *κινοῦνται δὲ καὶ τὰ κτήνη πρὸς τὴν τεκνογονίαν*. Η γραφή του *χφ*. *κοινοῦνται*, που δηλώνει την οχεία, την ερωτική μίξη (πρβ. *Εὐρ. Ἄνδρομ.* 38), είναι ικανοποιητική και δεν χρειάζεται να διορθωθεί. Ἴσως θα ἔπρεπε, όμως, να αποκαταστήσουμε την ομαλή τονική μορφή του πρώτου ημιστιχίου, με αλλαγή της σειράς των λέξεων: *κοινοῦνται καὶ τὰ κτήνη δέ*.

56,255 *τῶ καταξιώσαντι τῶν θείων μυστηρίων*. Στο πρώτο ημιστίχιο λείπει μια συλλαβή. Στο υπόμνημα δεν αναφέρεται τίποτε σχετικά με τον στίχο, οπότε πρέπει να υποθέσουμε ότι παραδίδεται με τη μορφή αυτή και από τα δύο χειρόγραφα. Στην έκδοση Joannou διαβάζουμε όμως (στίχ. 249) *αὐτῶ τῶ ἀξιώσαντι*, που αποτελεί διόρθωση της γραφής: *αὐτῶ τῶ καταξιώσαντι*. Προφανώς το πρώτο ημιστίχιο πρέπει να διορθωθεί σε: *αὐτῶ καταξιώσαντι*.

67,358 *συναριθμητέος καὶ σὺ μεθ' ἡμῶν τῶν πενήτων*. Το *χφ*. παραδίδει τον στίχο με τη γραφή: *συναριθμητι*, που ο εκδότης διορθώνει σε *συναριθμητέος*. Λογικότερη είναι η διόρθωση *συναριθμή(θη)τι*, η οποία δικαιολογείται εύκολα και από παλαιογραφική άποψη (απλογραφία).

67,372 *καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἅπασιν εὐγενῆς δόκει πλέον*. Αντί του: *πλέον*, έχει παραδοθεί: *πλέειν*, που βέβαια δεν δίνει νόημα. Με απλή αντιμετάθεση των *λ* και *ε*, η ζητούμενη γραφή είναι, νομίζω, *πέλειν*, που ανταποκρίνεται και στο απαρέμφοτο του προηγούμενου στίχου: *μὴ τῶ βάθει τοῦ πώγωνος καὶ τῶ ξανθόθριξ* είναι.

68,72 *μηδὲ λόγων θάλασσα, Χρυσόστομος ὁ πάνυ*. Στο κριτικό υπόμνημα προτείνεται η εναλλακτική γραφή *μηδ'* ή αντί *μηδέ*, που δεν θεραπεύει όμως την ἔλλειψη μιας συλλαβής που διαπιστώνουμε στο πρώτο ημιστίχιο. Προφανώς πρέπει να προσθέσουμε το οριστικό άρθρο: *μηδὲ (ή μηδ' ή) τῶν λόγων θάλασσα*.

80,1 *Ἀπῆρας ἐκ γῆς ὡς βασιλῆς εἰς πόλιν*. Η γραφή *πόλιν* πρέπει να διορθωθεί σε *πόλον*. Η μετάσταση της Θεοτόκου έγινε προς τον ουρανό, εκτός και

αν αγνοήσουμε το υπερβατό, οπότε θα μεταφράζαμε: «αναχώρησες από τη γη, σαν βασίλισσα προς την πόλη». Αλλά τι νόημα θα είχε μια τέτοια παρομοίωση;

Τέλος ας σημειωθεί ότι στον κώδ. Neap. III.A.6, του 13ου/14ου αι., σώζεται ένα ακόμα δίστιχο επίγραμμα με το όνομα του Ψέλλου, που διέφυγε την προσοχή του εκδότη των ποιημάτων του. Έχει τον τίτλο: «*Τοῦ Ψέλλου εἰς τινὰ πομπεύοντα τὴν ἑαυτοῦ δούλην γυμνὴν καὶ ἡσβολωμένην τὰ πρόσιτα*», βλ. W. Hörandner, «Leon Metropolit von Sardes und die Briefsammlung im Neap. III A 6», *Byzantinische Forschungen* 2 (1967) 227 (σημ. 5). Το ίδιο επίγραμμα παραδίδεται και από τον περίφημο κώδ. Marc. gr. 524, φ. 1^v (βλ. *Νέος Ἑλληνομνήμων* 8, 1911, 6-7, αρ. 7), ανώνυμα αυτή τη φορά και με διαφορετικό τίτλο: «*Εἰς τὸν Βουμῆ δαίροντα τὰς γυναῖκας γυμνὰς καὶ πληροῦντα τὸ πρόσωπον αὐτῶν αἰθάλῃς καὶ οὕτω δημεύοντα*».

Ο αναγνώστης διαπιστώνει με λύπη του έναν ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό τυπογραφικών αβλεπτημάτων που μαρτυρούν ότι ο τόμος αυτός δεν έτυχε, δυστυχώς, της επιμέλειας που διακρίνει συνήθως τις εκδόσεις του οίκου Teubner (ο κριτικός εκδότης δεν πρόλαβε, λόγω του πρόωρου θανάτου του, να δει την τυπωμένη μορφή του χειμένου). Εν συνεχεία διορθώνουμε όσα τυπογραφικά σφάλματα υπέπεσαν στην αντίληψή μας κατά την ανάγνωση του χειμένου των ποιημάτων: σελ. V, 9 γρ. De inscriptionibus: 5 τίτλ. γρ. συνόδων: 6,153 γρ. τρέξω: 7,174 γρ. εἶρηκέ: 7,341 γρ. ἑταίραν: 8,22 γρ. ἦτοι: 8,304 γρ. ἴσα: 8,1107 γρ. ἐλευθέρως: 8,1350 γρ. κοινότητος: 8,1352 γρ. αὐτοκράτωρ: 8 schol. σ. 178,30 γρ. ἠκριβωμένω: 8 schol. σ. 179,54 γρ. ἐγκέκτηται (πρβ. σ. 182,196): 8 schol. σ. 179,63 γρ. φυλάξῃ: 8 schol. σ. 181,160 γρ. Ἑλληνίζονται: 8 schol. σ. 181,161 γρ. δεδιδάγμεθα: 9,192 γρ. εὔπετος: 15,4 γρ. πλησμονὴν: 17,172 γρ. φιλάτῃ: 17,234 γρ. φιλάτῃ: 19,82 γρ. τί: 21,190 γρ. θεσπισμάτων: 22,86 γρ. ῥανίδι: 22,155 γρ. Στεφάνους: 23,1 γρ. ὕψος: 23,90 γρ. δικαιοσύνης: 23,107 γρ. θεοτόκε: 23,229 γρ. ἐμφιλοχωρῶν: 24,114 γρ. ὦν: 52,5 γρ. πόδας: 53,316 γρ. Χριστῶ: 53,327 γρ. μάτην: 53,486 γρ. ἠρίθμησε: 53,599 γρ. ἄπτεσθαι: 53,652 γρ. τῆς: 54,54 γρ. μελουργηθῆναι: 54,87 γρ. βάρβαρος: 54,100 γρ. πεφύκασι: 54,107 γρ. Ἱεροσολύμοις: 54,433 γρ. Ἐζεκίου: 54,471 γρ. παρεσχημάτισται: 54,511 γρ. ταχὺ: 54,811 γρ. χοροφάλης: 54,873 γρ. Ἀσσυρίοις: 54,1015 γρ. ἀνθρώπων: 54,1032 γρ. εἰσάκουσόν: 54,1107 γρ. οἴτινες: 54,1112 γρ. δοξολογίας: 55,32 γρ. χεῖμαρροι: 55,39 γρ. καταφλεχθῆ τῇ: 55,208 γρ. ἐσάλευσεν: 55,147 γρ. παραδίδωσι: 56,191 γρ. ἀνάμνησιν: 56,211 γρ. βίω: 57,53 γρ. τὸν: 57,89 γρ. ζύμη: 57,219 γρ. οἶα: 58,84 γρ. ἐκάστου ἢ ἕκαστον: 58,114 γρ. εὔρηνται: 58,148 γρ. τέσσαρες: 58,239 γρ. κλέπτοντες: 58,273 γρ. ὀπαδός: 66,20 γρ. οἶδας: 67,109 γρ. λῆξιν: 67,139 γρ. λογογράφων: 67,225 γρ. στίχων: 67,278 γρ. ὡς: 67,352 γρ. τινῶν: 67,382 γρ. τῆς: 67,387 γρ. πέφυκεν: 67,389 γρ. ὑφάντου: 67,411 γρ. τούτων: 68,3 γρ. πάντως: 68,62 γρ. τῆς: 71 τίτλ. γρ. ὑπαπαντῆν: 90,10 γρ. σταυρός.

Παρά την τελευταία παρατήρηση (που άλλωστε δεν βαρύνει καθόλου τον κριτικό εκδότη), οφείλουμε να τονίσουμε ακόμη μια φορά ότι η παρούσα έκδοση είναι από κάθε άποψη σημαντικότερη, όχι μόνο γιατί διαθέτουμε λίγες κριτικές εκδόσεις των βυζαντινών ποιητών, αλλά κυρίως γιατί φέρει τη σφραγίδα της ακρίβειας, της γνώσης και της πείρας ενός ακάματου εκδότη κλασικών και βυζαντινών χειμένων.

J. Vassis, Die handschriftliche Überlieferung der sogenannten Psellos-Paraphrase der Ilias [Meletemata. Beiträge zur Byzantinistik und neugriechischen Philologie 2], Hamburg 1991, σελ. XXI, 276, πίν. 10.

Η διδακτορική διατριβή του Ι. Βάσση υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου τον Απρίλιο του 1987 και έχει ως κύριο στόχο της τη μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης μιας από τις παραφράσεις της *Ιλιάδας*, αυτής που εσφαλμένα αποδίδεται από ορισμένα χφφ στον Μιχαήλ Ψελλό.

Ύστερα από τους προλόγους (του διευθυντή της σειράς και του συγγραφέα) και τη βιβλιογραφία, το βιβλίο περιλαμβάνει στο πρώτο μέρος την εισαγωγή (σσ. 1-32) όπου εξετάζονται οι βυζαντινές παραφράσεις της *Ιλιάδας* και η κατάσταση της έρευνας, εκτίθενται σύντομα τα δεδομένα και τα αποτελέσματα της έρευνας, γίνεται προσπάθεια κατηγοριοποίησης των άγνωστων ως τώρα βυζαντινών παραφράσεων της *Ιλιάδας* και τίθεται το πρόβλημα της παράφρασης που αποδίδεται στον Ψελλό· στο δεύτερο μέρος (σσ. 33-119) γίνεται η περιγραφή των 39 χειρογράφων που παραδίδουν το κείμενο· στο τρίτο (σσ. 121-263) αναζητούνται οι σχέσεις που διέπουν όλα τα χφφ (Recensio)· στο τέταρτο (σσ. 264-266) καταγράφονται οι εκδόσεις του κειμένου με πρώτη αυτή του Villoison (1773) και τελευταία του A. Ludwich (1885). Ακολουθούν πίνακες ονομάτων και πραγμάτων, χειρογράφων, αντιγραφών και κτητόρων χειρογράφων (σσ. 267-276) και φωτογραφίες από δέκα κώδικες του 12ου-15ου αι.

Όπως επισημαίνει ο διευθυντής της σειράς και επόπτης της διατριβής Α. Καμπύλης, στην έρευνα της μεταφραστικής λογοτεχνίας στο Βυζάντιο δεν δόθηκε η δέουσα προσοχή. Έτσι, ενώ ο κύριος στόχος του συγγρ. ήταν να εξετάσει τη χειρόγραφη παράδοση μιας από τις παραφράσεις της *Ιλιάδας*, αυτής που αποδίδεται από τρία χφφ στον Ψελλό, χρειάστηκε, επειδή έλειπαν οι προεργασίες για το σύνολο των βυζαντινών παραφράσεων/μεταφράσεων της *Ιλιάδας*, να επεκτείνει την έρευνά του και στα χφφ που παραδίδουν τα κείμενα αυτά. Βάση για την έρευνά του αποτέλεσαν καταρχήν οι εργασίες του A. Ludwich («Mittheilungen aus der griechischen Paraphrasen-Litteratur, 1. Homer-Paraphrasen» στο *Aristarchs Homerische Textkritik nach den Fragmenten des Didymos*, δεύτερο μέρος, Λιψία 1885, σσ. 483-552) και του T. W. Allen (*Homeri Ilias*, τόμ. 1, Prolegomena, Οξφόρδη 1931).

Από τα 54 χφφ που σύμφωνα με την έρευνα του Allen περιέχουν βυζαντινές παραφράσεις της *Ιλιάδας* ο συγγρ. διαπιστώνει ότι μόνο τα 46 παραδίδουν πράγματι κάποια παράφραση. Παράλληλα, έχει την ευκαιρία να διορθώσει εσφαλμένες πληροφορίες του Allen για τη φύση ή τον συγγραφέα των παραφράσεων αυτών. Με την προσωπική του αναζήτηση χειρογράφων με παραφράσεις της *Ιλιάδας* στους καταλόγους χειρογράφων ο συγγρ. αύξησε τον αριθμό αυτόν κατά 11 χφφ. Ύστερα από την εξέταση των 57 συνολικά χειρογράφων που παραδίδουν παράφραση της *Ιλιάδας*, συμπληρώνει ή ανατρέπει τα συμπεράσματα της προηγούμενης έρευνας ή καταλήγει σε νέα συμπεράσματα, όπως π.χ. τα εξής: Η κατηγοριοποίηση των παραφράσεων που είχε επιχειρήσει ο Ludwich με τη δειγματοληπτική εξέταση ορισμένων ραφιδιών δεν ευσταθεί, γιατί συχνά στο

ίδιο χφ παραδίδονται ως ένα ενιαίο κείμενο τμήματα περισσότερων παραφράσεων (π.χ. στον Escor. gr. 513 [Ω.Ι.12] για τις ραφωδίες Α-Κ παραδίδεται η παράφραση που ο συγγρ. ονομάζει Bodleiana, ενώ για τις ραφωδίες Λ-Ω η λεγόμενη παράφραση του Ψελλού). Εκτός από τις τρεις γνωστές από την εργασία του Ludwich κατηγορίες παραφράσεων της *Λιάδας* («του Ψελλού», του Μοσχόπουλου και του Γαζή) κυκλοφορούσαν και οι ακόλουθες πέντε, από τις οποίες οι τέσσερις είναι πεζές, και παίρνουν το όνομά τους από το παλαιότερο χφ που τις παραδίδει πληρέστερα, και μία είναι έμμετρη.

1) Βοδληϊανή (Bodl. Auct. T.2.7). Παραδίδεται από 13 χφφ. Κύριο χαρακτηριστικό του συγγραφέα της είναι η χρήση πολλών συνωνύμων για την απόδοση μιας λέξης. Σε ορισμένα χφφ παραδίδεται με συντομευμένη μορφή.

2) Βατικανή Α (Vatic. gr. 1316). Παραδίδεται από 8 χφφ. Αποδίδει κατά λέξη το κείμενο της *Λιάδας* και χρησιμοποιεί ως κύρια πηγή τα σχόλια D.

3) Βατικανή Β (Vatic. gr. 29). Παραδίδεται από 2 χφφ. και είναι συγγενική με τη Βατικανή Α. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση δημωδών λέξεων (π.χ. *προσμοναρία*, *κρικέλιον*, *σκουτάρι(ν)*, *σοῦδα*, *λόγιον*, *ψωμός*, *κάρβων*). Δημώδεις λέξεις απαντούν και σε ένα μικρό τμήμα (Ξ 357 - Ρ 667) της παράφρασης που παραδίδει ο Vatic. gr. 1316 (της Βατικανής Α), τμήμα που δεν παραδίδεται από τη Βατικανή Β.

4) Έμμετρη παράφραση σε δεκαπεντασύλλαβους στίχους για το τμήμα Γ 71-186 παραδίδει ο Ambros. gr. 355 (F 101 sup.). Έκδοσή της ετοίμασε ο συγγρ. (βλ. *JÖB* 41, 1991, 207-236).

5) Σιναϊτική. Πρόκειται για την παλαιότερη βυζαντινή παράφραση, που τμήματά της διασώζονται σε 13 φύλλα και ορισμένα σπαράγματα του σιναϊτικού χειρογράφου του 9ου αι. ΜΓ 26, ενός από τα νέα ευρήματα του Σινά. Έκδοσή της ετοιμάζει ο Π. Νικολόπουλος. Για δείγματα βλ. Α. Πολίτης, *Scriptorium* 34 (1980) 5-17 και J. H. Charlesworth, *Biblical Archeologist* 43 (1980) 26-34.

Η παράφραση που ενδιαφέρει τον συγγρ. παραδίδεται από 39 συνολικά χφφ, σε άλλα ολόκληρη και σε άλλα αποσπασματικά. Ο συγγρ. δεν συγκαταλέγει σε αυτά απόγραφα σωζόμενων χειρογράφων που κατάρτισαν για προσωπική χρήση λόγιοι και φιλόλογοι των τελευταίων αιώνων, όπως π.χ. ο Amstel. 389, αντιγραμμένος από τον J. J. Wetstein (1693-1754) και ο Leid. BPL 483, αντιγραμμένος από τον L. K. Valckenaer (1715-1785). Συνήθως η παράφραση είναι γραμμένη δίπλα στο αρχαίο κείμενο ή ανάμεσα στους στίχους ως βοήθημα για την κατανόηση του αρχαίου κειμένου. Ως αυτοτελές κείμενο βρίσκεται αντιγραμμένη μόνο σε χφφ της Αναγέννησης ή μεταγενέστερα. Παραδίδεται ανώνυμα. Τρία μόνο χφφ, του τέλους του 15ου αι., που αντιγράφηκαν στην Ιταλία (Πάδοβα και Φλωρεντία) αναφέρουν ως συγγραφέα τον Ψελλό (στον τύπο Ψέλλου). Τα δύο από αυτά (Laur. XXXII 42 και Laur. conv. sorpr. 68) προέρχονται από το τρίτο (Paris. suppl. gr. 1045), που είναι, με τη σειρά του, απόγραφο σωζόμενου χειρογράφου (του Vatic. Pal. gr. 64). Το τελευταίο αυτό χφφ δεν φέρει καμιά επιγραφή με όνομα συγγραφέα, ενώ ούτε ο Amstel. 388, που επίσης αντιγράφηκε από αυτό, φέρει κάποια επιγραφή.

Ύστερα από αυτά δικαιολογημένα ο συγγρ. αποδίδει την αναγραφή του ονόματος του Ψελλού στον αντιγραφέα του Paris. suppl. gr. 1045, τον Bartolomeo Comparini da Prato, για λόγους «διαφημιστικούς», προτιμά όμως, μάλλον υπερβολικά, να αναφέρεται στο κείμενο αυτό με την έκφραση «η λεγόμενη παράφραση του Ψελλού» έως ότου το θέμα της πατρότητας λυθεί οριστικά με την εξέταση της γλώσσας του κειμένου.

Τις σσ. 33-117 ο συγγρ. τις αφιερώνει στην περιγραφή των 39 χειρογράφων κατά το δοκιμασμένο πρότυπο του Aristoteles graecus. Παρόλο που εξέτασε επιτόπου μόνο τα παρισινά χφφ (σ. 34), η περιγραφή και των υπόλοιπων είναι πλήρης και αξιόπιστη, γιατί αξιοποίησε στο έπακρο την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ενώ συμπλήρωσε ορισμένα κενά με τη συνδρομή των υπευθύνων των βιβλιοθηκών στις οποίες απευθύνθηκε. Η περιγραφή είναι λεπτομερής —χωρίς να περιλαμβάνει άχρηστα στοιχεία— και ισομερής για όλα τα χφφ. Οι άφθονες παραπομπές προς την εισαγωγή και προς το κεφάλαιο όπου εξετάζονται οι σχέσεις των χειρογράφων διευκολύνουν την ανάγνωση και την κατανόηση των προβλημάτων του κειμένου. Ενδιαφέρουσα και γοητευτική είναι η παρακολούθηση των τυχών κάθε χειρογράφου και αξιολογή η ενημέρωση του συγγρ. στη σχετική βιβλιογραφία. Παράλληλα, στις υποσημειώσεις της περιγραφής αντιμετωπίζονται και διάφορα θέματα που αφορούν άλλα κείμενα των χειρογράφων. Για ορισμένα από αυτά ο συγγρ. αναγγέλλει μελλοντικές μελέτες του ή επισημαίνει την ανάγκη αντιμετώπισής τους (βλ. π.χ. σ. 17 υποσ. 83, σ. 26 υποσ. 111, σ. 67 υποσ. 102, σ. 71 υποσ. 113, σ. 137 υποσ. 25 κ.α.).

Στις σσ. 121-263 εξετάζεται η σχέση των χειρογράφων. Η αντιβολή τους έγινε, για τα περισσότερα χφφ, με βάση επιλεγμένες ραφωδίες, ενώ για ορισμένα βασικά χφφ ή χφφ με ιδιαίτερα προβλήματα με βάση ολόκληρο το κείμενο. Βέβαια η έκταση του κειμένου (15.692 στίχοι) επέβαλε τη λύση αυτή στον συγγρ., επειδή όμως, όπως ο ίδιος συχνά σημειώνει, ορισμένα χφφ περιέχουν για μερικές ραφωδίες ή τμήματά τους το κείμενο διαφορετικών παραφράσεων ή προτύπων, η μερική αυτή αντιβολή δημιουργεί στον αναγνώστη κάποια αβεβαιότητα. Φαίνεται, πάντως, ότι ο συγγρ. χρησιμοποίησε, παρ' όλα αυτά, ευρύτερη βάση για την αντιβολή. Βλ. π.χ. σσ. 122-123, όπου διαπιστώνεται αλλαγή προτύπου στο χφ W (και το απόγραφο του N) και στις ραφωδίες A (στ. 1-548) και Ω (στ. 1-793), δηλαδή σε κείμενο που καταρχήν δεν αποτέλεσε, κατά τη δήλωσή του (σ. 121), βάση για αντιβολή για τα δύο αυτά χφφ. Ο συμφυρμός των προτύπων του W επεξηγείται στις σσ. 185-189, παραμένει όμως ανεξήγητο (ή εξετάζεται αλλού, χωρίς να γίνεται σύνδεση με σχετική παραπομπή;) από πού έχει ο W τους στ. Ο 193-213 (βλ. σ. 122).

Γενικά η σχέση των χειρογράφων δίνεται με σαφήνεια και οι διάφορες «ασυνέπειες» των γραφών και οι επεμβάσεις των γραφών των χειρογράφων, που ενίοτε διορθώνουν, συμπληρώνουν, συντομεύουν (για οικονομία χώρου) ή παραφράζουν το κείμενο του προτύπου τους, εξηγούνται με κριτικό πνεύμα και πειστικά. Ο συγγρ. αποδεικνύει ότι 18 από τα 36 χφφ που αντέβαλε είναι απόγραφα σωζόμενων σήμερα χειρογράφων και 18 ανεξάρτητα χειρόγραφα. Τα τελευταία διακρίνονται σε δύο οικογένειες, ενώ δύο από αυτά (G, V) ανήκουν, για

ορισμένα τμήματα του κειμένου, και στις δύο οικογένειες. Η σχέση των δύο οικογενειών, που εξετάζεται στις σσ. 254-258, και η σχέση όλων των χειρογράφων παριστάνεται με το στέμμα της σ. 259.

Το κείμενο είναι σχεδόν τελείως απαλλαγμένο από τυπογραφικά και άλλα λάθη, οι πίνακες πλήρεις και αξιόπιστοι (από τον δειγματοληπτικό έλεγχο των παραπομπών δεν διαπιστώθηκε ούτε ένα λάθος) και θα ήταν χρήσιμο να τυπωθεί το βιβλίο κανονικά και, κυρίως, να βιβλιοδετηθεί για να είναι εύχρηστο. Στον συγγραφέα αξίζουν συγχαρητήρια για την πληρότητα και την ποιότητα της εργασίας του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

N. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

Panagiotis A. Agapitos, Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances. A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros [Miscellanea Byzantina Monacensia 34], München, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, 1991, σελ. XIII, 376.

Panagiotis A. Agapitos and Ole L. Smith, The Study of Medieval Greek Romance: A Reassessment of Recent Work [Opuscula Graecolatina 33], University of Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1992, σελ. 137.

Το πρώτο από τα δύο παραπάνω μηχανογραφημένα και «τυποποιημένα» βιβλία αποτελεί «ελαφρά αναθεωρημένη» και πλουτισμένη με πίνακες και ευρετήρια μορφή της διδακτορικής διατριβής του βυζαντινολόγου Παναγιώτη Α. Αγαπητού, βοηθού του κορυφαίου Ουκρανού βυζαντινολόγου του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ Ι. Ševčenko, παλαιότερα, και τώρα επίκουρου καθηγητή στο Τμήμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κύπρου (η διατριβή υποστηρίχθηκε στον Τομέα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ το 1990).

Αποτελείται από Πρόλογο (σσ. VII-IX), Περιεχόμενα (σσ. XI-XIII), δύο άνισα σε όγκο κύρια μέρη (Μέρος I. Μεθοδολογικές σχέψεις, σσ. 1-37, Μέρος II. Αφηγηματική δομή, σσ. 39-339), Βιβλιογραφία και πίνακα συντομογραφιών (σσ. 340-360), και δύο Ευρετήρια (Α. Πίνακα ονομάτων και θεμάτων, σσ. 361-368, Β. Πίνακα χωρίων, σσ. 369-376).

Ήδη από τον Πρόλογο περιγράφονται συνοπτικά οι προϋποθέσεις, οι στόχοι και η μέθοδος της εργασίας: ο συγгр. ξεκινά από ορθές —στις γενικές γραμμές— διαπιστώσεις για την παρούσα κατάσταση της έρευνας και την καθυστέρησή της σε πολλούς τομείς, εκθέτει τους (μη πειστικούς πάντοτε) λόγους για τους οποίους περιορίζεται σε τρία μόνο από τα λεγόμενα «ιπποτικά ερωτικά μυθιστορήματα» (ή, καλύτερα, ιπποτικές-ερωτικές έμμετρες μυθιστορίες, τον

Καλλίμαχο, τον *Βέλθανδρο* και τον *Λίβιστρο*), αφηγείται το ιστορικό της εργασίας και της δημοσίευσής της και εκφράζει οφειλόμενες ευχαριστίες. Είναι αλήθεια πως ο συγγρ. σπάνια χρησιμοποιεί συνοδευτικά επίθετα δίπλα στη γενική ειδολογική ονομασία κάτω από την οποία υποτάσσει τα τρία έργα («romances», και συχνά: «vernacular Palaiologan romances»): η ορθή —ως ένα σημείο— εγκατάλειψη του επιθέτου «ιπποτικός» δεν διαφωτίζει πάντοτε την έννοια που δίνεται στο επίθετο «erotic»· στον Πρόλογο (π.χ. σ. VII) το επίθετο χαρακτηρίζει και τις τρεις μυθιστορίες και φαίνεται να έχει τη γενική έννοια «ερωτικός» («της αγάπης», κάτι που διευκρινίζεται και παρακάτω, σ. 4), ενώ αργότερα (π.χ. σ. 336) το επίθετο παίρνει σαφώς στενότερη έννοια (ο *Καλλίμαχος* χαρακτηρίζεται «the “erotic” romance», με την έννοια της κατεξοχήν σεξουαλικής μυθιστορίας). Επίσης, η επιλογή του συγγρ. να ξεχωρίσει αφενός τα αρχαία και τα λόγια/αρχαϊστικά βυζαντινά «μυθιστορήματα» με τον όρο «novels», και αφετέρου «τα δημώδη έργα της Βυζαντινής λογοτεχνίας που μπορούν να ομαδοποιηθούν ως ερωτικές ιστορίες με έναν αρσενικό και έναν θηλυκό πρωταγωνιστή» ως «romances» δεν είναι απόλυτα εύστοχη, ιδίως μάλιστα, όταν στη δεύτερη κατηγορία δεν περιλαμβάνει και άλλα έργα με τα ίδια ή ανάλογα χαρακτηριστικά, όπως η *Διήγησις Απολλωνίου*, έργα του Φαλιέρου, κ.ά. Γενικότερα, όμως, πρόβλημα του Προλόγου —όπως και ολόκληρου του βιβλίου— είναι ότι χρησιμοποιούνται συχνά αφοριστικές, απόλυτες και δογματικές, ή και όχι πολύ ακριβείς, διατυπώσεις (όπως, π.χ. η άποψη πως μόνον εδώ και 25 χρόνια «έχουν γίνει σοβαρές απόπειρες για να καταλάβουμε τη γραμματειακή παραγωγή των Βυζαντινών με τους δικούς της όρους», σ. VII)· ένα άλλο γενικό αρνητικό γνώρισμα του Προλόγου και ολόκληρου του βιβλίου είναι οι συχνές παραπομπές σε αδημοσίευτες [ως τη στιγμή της έκδοσης του βιβλίου] εργασίες του συγγρ. ή στενών συνεργατών του (βλ. π.χ., σ. VII, σημ. 1, σ. IX, σημ. 2 [η έκδοση δημοσιεύτηκε έναν χρόνο ύστερα από τη χρονολογία που σημειώνεται], σ. IX, σημ. 3 [παραπομπή, δίχως σελιδαρίθμηση, σε δημοσίευμα που υποτίθεται ότι κυκλοφορεί έναν χρόνο ύστερα από τη δημοσίευση του βιβλίου]).

Το *Μέρος I* έχει καθαρά εισαγωγικό χαρακτήρα και απαρτίζεται από τρία μέρη (1. Ιστορία των φιλολογικών σπουδών, σσ. 3-10, 2. Νεότερη λογοτεχνική θεωρία και μεσαιωνικά κείμενα, σσ. 11-19, 3. Τα κείμενα των (ερωτικών) μυθιστοριών: χειρόγραφα και εκδόσεις, σσ. 20-37). Εδώ φανερώνεται η πολύ ικανοποιητική βυζαντινολογική και κλασική κατάρτιση του συγγρ., που έχει στέρεες και εκτεταμένες γνώσεις για την ιστορία και την εκδοτική των λόγιων/αρχαϊστικών και των δημωδών κειμένων, καθώς και για ζητήματα ποιητικής και τεχνικής τους· πολύ λιγότερο ενημερωμένος φαίνεται αντίθετα, για τον υπόλοιπο περιρρέοντα, ευρωπαϊκό και ανατολικό μεσαιωνικό γραμματειακό χώρο, και, ιδίως, για τη μεταβυζαντινή, αναγεννησιακή και πρόσφατη νεοελληνική γραμματεία, που θα έδιναν στην εργασία του πολύ χρήσιμους συγκριτικούς δείκτες¹.

1. Στο τελευταίο αυτό σημείο η εργασία υστερεί σαφώς σε σύγκριση με την ομολογη, αλλά πολύ ευρύτερη σε εμβέλεια, μονογραφία του R. Beaton, *The medieval Greek romance*, Cambridge 1989 (βλ. και σχετική βιβλιοκρισία μου, *Ελληνικά* 41, 1990, 158-171), που ο συγγρ. φαίνεται πως πρόλαβε

Το τμήμα που παρουσιάζει σύντομα την ιστορία των φιλολογικών σπουδών για τις δημώδεις ιπποτικές-ερωτικές μυθιστορίες της εποχής των Παλαιολόγων περιέχει τόσο πολύ ορθές, όσο και λιγότερο πειστικές παρατηρήσεις και σκέψεις. Έτσι, π.χ., σωστά επισημαίνονται: η άδικα υποτιμητική κρίση των παλαιότερων κλασικών φιλολόγων και των μεσαιωνολόγων για τις λόγιες και τις δημώδεις μυθιστορίες της ελληνικής υστερομεσαιωνικής περιόδου· η παλαιότερη υπερβολική έμφαση στη γλώσσα, στην (υποτιθέμενη νέα εθνική) ιδεολογία και στη λαογραφική σημασία των κειμένων· η αστήρικτη σε πολλές περιπτώσεις αντιμετώπισή τους ως απλών παραγώγων ή υποπαραγώγων των δυτικών ιπποτικών μυθιστοριών· η ασύμφορη επικρατούσα άποψη για μια πλήρη γραμματειακή και πολιτισμική αντιδιαστολή ανάμεσα στις λόγιες και στις δημώδεις μυθιστορίες. Εκείνο που δεν αποδεικνύεται, όμως, πειστικά είναι το γιατί ο συγγρ. επιμένει να χαρακτηρίζει τα έργα που εξετάζει με τον στενότερο όρο «βυζαντινά» και όχι με τον ευρύτερο, από την άποψη αυτή, και ακριβέστερο για την περίοδο ύστερα από το 1204, όρο «(υστερο)μεσαιωνικά ελληνικά», όταν, μάλιστα, δύο από τις τρεις μυθιστορίες που εξετάζει, ο *Βέλθανδρος* και ο *Λίβιστρος*, δεν αποκλείεται να μη δημιουργήθηκαν πάνω σε «βυζαντινοκρατούμενο» έδαφος.

Επιμέρους ελλείψεις φαίνεται να υπάρχουν και στα εξής σημεία: Είναι ελλιπής η κάλυψη της νεότερης ιστορικής, λαογραφικής και φιλολογικής βιβλιογραφίας για τον *Διγενή* (σ. 5, σημ. 9), όπως και της βιβλιογραφίας για τον βυζαντινό «ανατολισμό» (σ. 6, σημ. 11)· δεν προσφέρει τίποτε η αναφορά σε διάτρητες επιστημονικά ή ερασιτεχνικές ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας (π.χ. του Δ. Τσάκωνα, σσ. 7, 9, σημ. 14, 24) ή σε κρίσεις μη ειδικών —για την εποχή— ερευνητών (όπως, π.χ., του Κ. Τρυπάνη, σ. 7)· τέλος, η παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων για την ένταξη των έργων στη μεσαιωνική ή στη νεοελληνική λογοτεχνία, και για τη λαϊκή/προφορική ή λόγια/γραφτή παραγωγή και διάδοση των έργων της εποχής είναι ελλιπής, αφού δεν συνοπλογίζει και νεότερες απόψεις.

Το δεύτερο τμήμα του Μέρους Ι ασχολείται με ένα ακανθώδες ζήτημα: την αρμοδιότητα των νεότερων (και σύγχρονων) θεωριών της λογοτεχνίας στην εξέταση των μεσαιωνικών (και, ειδικότερα, των ελληνικών μεσαιωνικών) κειμένων και στα επιτεύγματα ή τις αποτυχίες των ως τώρα εφαρμογών και δοκιμών. Είναι δικαιολογημένη η αυστηρή κριτική του συγγρ. εναντίον όσων παραγνωρίζουν τη δημιουργικότητα και την αισθητική αξία της ελληνικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας (σ. 11 κ.ε.), καθώς και η αμφισβήτηση της άποψης για (απόλυτη) πρωτοτυπία των δημωδών απέναντι στα σύγχρονά τους λόγια κείμενα (σ. 13 κ.ε.). Εκεί όπου τα πράγματα γίνονται λιγότερο πειστικά είναι το σημείο όπου κρίνεται αρνητικά ή πολύ επιφυλακτικά η γλωσσική και μετρική (λογοτυπική) ανάλυση, η ανάλυση θεμάτων και μοτίβων και η («μορφολογική» και «λογική») δομική ανάλυση (όταν, μάλιστα, δηλώνεται ότι ορισμένες παρόμοιες εργασίες

να συμβουλευθεί μόνο στην «τυπογραφική» επεξεργασία της διατριβής του, όπως δείχνουν οι σποραδικές, και συνήθως βιαστικές, αναφορές του που εντοπίζονται κυρίως στις υποσημειώσεις του βιβλίου. Στην εργασία αυτή θα αφιερώσει, πάντως, μαζί με τον O. L. Smith, ξεχωριστό βιβλίο, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, παρακάτω, 2.

δεν μπόρεσε να τις χρησιμοποιήσει ο συγγρ., σ. 15, σημ. 14, ή όταν του ήταν άγνωστες εκ των πραγμάτων —όπως, π.χ., οι ανέκδοτες μορφολογικές ή ρητορικές αναλύσεις του *Διγενή* και των μυθιστοριών σε μεταπτυχιακές εργασίες των Στ. Κολιαδήμου, Τρ. Γιάννου, Ε. Καργιανιώτη, Σ. Χελιδώνη· σημειώνω, πάντως, ότι συχνά στην εργασία χρησιμοποιούνται διεξοδικά αδημοσίευτες διατριβές, όπως, π.χ., της S. MacAlister και της C. Jouanno). Ο συγγρ. είναι, ασφαλώς, πολύ καλά ενημερωμένος θεωρητικά· ωστόσο, όπως φαίνεται και στα επακόλουθα τμήματα της εργασίας, ο αναγνώστης έχει συχνά την αίσθηση πως οι θεωρητικές απόψεις και οι εφαρμογές τους παρουσιάζονται και συζητούνται απλώς για να δηλωθεί ότι είναι γνωστές στον συγγρ., ο οποίος, αμέσως κατόπιν, τις εγκαταλείπει, για να τραπέι σε μίαν αναλυτικότητα, αλλά παραδοσιακή εξέταση των κειμένων, της αφηγηματικής και ρητορικής τους τεχνικής και του ύφους τους, που δεν διαφέρει, ουσιαστικά, από ένα είδος χρήσιμης (αλλά πεπατημένης, και όχι πρωτότυπης, όπως παρουσιάζεται) «*explication de texte*»· αυτό γίνεται, άλλωστε, ξεκάθαρα στις σσ. 15-19, όπου αναπτύσσονται για πρώτη φορά οι μεθοδολογικές βάσεις και κατευθύνσεις της εργασίας, που ανάγονται στη γνωστή παράδοση της παραδοσιακής φιλολογικής κριτικής του κειμένου και της γερμανικής λογοτεχνικής ερμηνευτικής.

Αρκετές ειδικότερες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν στο τμήμα αυτό: Είναι υπερβολικό να θεωρείται, ακόμα, αξιόλογο για τη μελέτη της βυζαντινής υμνογραφίας το συμπληματικό έργο του Κ. Μητσάκη (που πιστεύει, μάλιστα, πως αυτή αρχίζει από την εποχή της Καινής Διαθήκης, τρεις αιώνες πριν από την απαρχή της βυζαντινής περιόδου, σ. 2, σημ. 2)· δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί το χρήσιμο άρθρο της Μ. Alexiou για τα Προδρομικά ποιήματα θεωρείται νεότερο από την άποψη της θεωρίας της λογοτεχνικής κριτικής (σ. 15, σημ. 13), ούτε το τι κερδίζει η αφηγηματολογική ανάλυση από ένα έργο όπως η *Αισθητική* του Παπανούτσου (σ. 16, σημ. 18)· η αόριστη (και κοινή) χρονολόγηση του *Καλλίμαχου*, του *Βέλθανδρου* και του *Λίβιστρου* «γύρω στο έτος 1300» δεν προωθεί την έρευνα, όπως, άλλωστε, ούτε και οι αόριστες αντιρρήσεις για την ταύτιση του *Καλλίμαχου* με το έργο που περιγράφει ο Μανουήλ Φιλής (σσ. 15-16)· αποτελεί πολύ εύκολη λύση η απαγωγική διατύπωση ότι η εμφανής διάσταση της «προφορικότητας» των κειμένων αυτών είναι απλώς μια «προσποιητή προφορικότητα» (σ. 18· αργότερα, η έννοια της μίμησης και της υπόκρισης χρησιμοποιείται και για τη δικαιολόγηση των εμφανών παραμυθικών χαρακτηριστικών των έργων)· στα δημοσιεύματα του E. Birge-Vitz (σ. 18, σημ. 13) πρέπει, ασφαλώς, να προστεθεί και το άρθρο «*Bethinking Old French Literature: The Orality of the Octosyllabic Couplet*», *Romantic Review* 77,4 (1986) 307-321, όπου συζητείται πειστικά η παγκοσμιότητα και η πολυμορφία της προφορικής παράδοσης, οι πολυσύνθετες σχέσεις ανάμεσα στις προφορικές και τις γραπτές παραδόσεις και η τρομερή δύναμη της ανθρώπινης «φωνής» ακόμη και μέσα στη «γραπτή/λογοτεχνική» παράδοση (με την ευκαιρία, πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγγρ., που, μαζί με τον O. L. Smith, σημειώνει στη δεύτερη εργασία του που παρουσιάζουμε εδώ (βλ. παρακάτω), και μάλιστα με θαυμαστικό, λάθος της βιβλιοκρισίας μου για το βιβλίο του R. Beaton, ό.π., σημ.1, που σχετίζεται με τα ονόματα Evelyn/Evelyne, πέφτει ακριβώς στο ίδιο λάθος όταν παραθέτει την πρώτη φορά Evelyn (σ. 18, σημ. 13) και τη δεύτερη Evelyne (σ. 346))· τέλος, ο αναγνώστης δεν μπορεί να καταλάβει πως τα «αρχαία [ελληνικά] μυθιστορήματα» μπορούν να θεωρούνται «λόγια» βυζαντινή

γραμματεία (σ. 19).

Το τρίτο και τελευταίο τμήμα του Μέρους Ι είναι, σίγουρα, το πιο αξιόλογο. Ο συγγρ. δείχνει στέρεη παλαιογραφική και φιλολογική κατάρτιση στη διεξοδική περιγραφή των χφφ των τριών έργων και στην κριτική των ως τώρα εκδόσεων (σσ. 20-36), αν και το σύντομο κομμάτι για τις «Εκδοτικές αρχές των παραθεμάτων που αναφέρονται [στην εργασία]» (σσ. 36-37) περιέχει πάρα πολλές ασάφειες. Είναι αλήθεια πως η γενικότερη, και αρκετά διεξοδική, εισαγωγή στην εκδοτική προϊστορία των δημωδών βυζαντινών κειμένων δεν φαίνεται και πολύ φυσιολογική σε μια μελέτη που δεν έχει στόχο την κριτική ή φιλολογική έκδοση των τριών μυθιστοριών (όσο κι αν ο συγγρ. υποσημειώνει ότι «εν ευθέτω χρόνω» σκοπεύει να δημοσιεύσει πλήρη έκδοση των παραλλαγών SNPS του *Λίβιστρου*, σ. 35, σημ. 68): παρ' όλ' αυτά, τόσο η γενικότερη κριτική των μη συντηρητικών εκδοτικών πρακτικών όσο και η διαπίστωση ότι και για τα τρία συγκεκριμένα έργα χρειαζόμαστε καινούριες εκδόσεις είναι δικαιολογημένες. Η κωδικολογική ανάλυση και η παρουσίαση της προηγούμενης βιβλιογραφίας είναι προσεκτική (πιο ενδιαφέρουσα είναι η αναλυτική εξέταση των χφφ του *Λίβιστρου* και των ομάδων τους, που απασχολούν άλλωστε έντονα τον συγγρ. και σε άλλα, μικρότερα, δημοσιεύματά του): δεν καταλήγει, πάντως, ούτε σε νέα ούτε σε εντυπωσιακά συμπεράσματα, και η αδιέξοδη τελική διαπίστωση πως όλα τα χφφ των τριών έργων ανήκουν στην περίοδο από το δεύτερο μισό του 15ου ως το πρώτο μισό του 16ου αι. τα ξαναρίχνει, ουσιαστικά, μέσα στο μεγάλο σακί όλων σχεδόν των έργων της υστερομεσαιωνικής δημώδους λογοτεχνίας, ενώ η ανακεφαλαίωση της γλωσσικής εικόνας των κειμένων (λογιότερος, και κάποτε αρχαϊστικός, ο *Καλλίμαχος*: έντονα μεικτός ο *Βέλθανδρος*: ποικιλόμορφος, ανάλογα με τις παραλλαγές του, ο *Λίβιστρος*) επιβεβαιώνει, και πάλι, γνωστά πορίσματα της προγενέστερης έκδοσης.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις και σκέψεις: Στη σ. 22, σημ. 7, για τα φιλολογικά προβλήματα του *Διγενή*, θα έπρεπε να προστεθούν, τουλάχιστον, τα σημαντικά άρθρα του Λ. Πολίτη, καθώς και η αναθεωρημένη έκδοση του Στ. Αλεξίου (Αθ., «Ερμής», 1990, όπου και άλλη βιβλιογραφία): η βιβλιογραφία της σ. 22, σημ. 8, είναι ελλιπέστατη: ακόμη κι αν περιοριζόταν, όμως, στα Προδρομικά, η απουσία των εργασιών του Η. Eideneier είναι δυσαναπλήρωτη: η σημαντική για τις σχέσεις του *Λίβιστρου* με τον *Διγενή* του Escorial (και για μοτίβα-εικόνες του, όπως, π.χ., ο τρίμορφος Έρωτας), διδακτορική διατριβή της Ι. Καραγιάννη μνημονεύεται μεν σε δύο υποσημειώσεις (σ. 22, σημ. 7, σ. 30, σημ. 49), πουθενά, όμως, μέσα στο βιβλίο δεν χρησιμοποιούνται ούτε συζητούνται τα χρήσιμα πορίσματα και οι σκέψεις της: το γεγονός ότι η παραλλαγή E του *Λίβιστρου* περικλείεται, στο χφ, ανάμεσα σε δύο τμήματα με σύμμικτο περιεχόμενο και μη σχετικά εκκλησιαστικά κείμενα ερμηνεύεται ως πιθανή «απόπειρα να αποκρυβεί το κοσμικό περιεχόμενο» του κώδικα (σ. 30): μια τέτοια συμπαράθεση, όμως, δεν αποτελεί την εξαίρεση, αλλά τον κανόνα στην παράδοση των δημωδών κειμένων της εποχής, και, επομένως, η υπόθεση του συγγρ. δεν φαίνεται αξιόπιστη: μολοντί, σύμφωνα με τα πορίσματα της εξέτασής του, ο συγγρ. υποστηρίζει πειστικά την ανάγκη καινούριων εκδόσεων του *Λίβιστρου* κατά κώδικα και δείχνει το απρόσφορο ή και το μάταιο μιας ενιαίας («τελικής») κριτικής έκδοσης, και μολοντί στηρίζεται —στα παραθέματα που αναφέρει—

στην ομάδα των χφφ SNPΣ (σσ. 34-36), σε πολλά σημεία της εργασίας ενσωματώνει στα παραθέματα —είτε για τη συμπλήρωση κενών, είτε «όταν υπάρχει σοβαρό πρόβλημα»— και γραφές από άλλα χφφ: αυτό αποτελεί, φυσικά, μεθοδολογική ασυνέπεια, που δείχνει, παράλληλα, και το μέγεθος των εκδοτικών προβλημάτων του έργου· ενώ το φιλολογικό υπόμνημα των παραθεμάτων [παρατίθεται, συνήθως, μόνο στα εκτενέστερα από αυτά] υποτίθεται πως είναι αρνητικό και δεν περιλαμβάνει «κανένα από τα λάθη των προηγούμενων εκδοτών» (σ. 36), η πρακτική, μέσα στην εργασία, είναι διαφορετική: αν και οι γραφές των χφφ υποτίθεται πως δεν «κανονίζονται» (σ. 36), σε αρκετές περιπτώσεις επιχειρούνται διορθώσεις και μετρικές ρυθμίσεις (που είναι, άλλωστε, απαραίτητες, και που θα έπρεπε να επεκταθούν και σε όλες σχεδόν τις πολύ ευδιάκριτες και ευεξήγητες, γενικά, περιπτώσεις «ανωμαλίας»): παρόλο που, ευσιώνα, ο συγгр. υποστηρίζει πως διαλέγει ως βάση των μεταγραφών του το συμβατικό σύστημα της «Βυζαντινής [και όχι «Μεσαιωνικής», όπως λέγεται στη σ. 37, σημ. 70] και Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης» και την εκδοτική πρακτική του Στ. Αλεξίου στον *Διγενή* (σ. 37), στην πραγματικότητα, όπως θά δείξουμε αναλυτικότερα παρακάτω, σε πολλές περιπτώσεις κυμαίνεται ή δεν εφαρμόζει με συνέπεια ένα ενιαίο σύστημα: στην περίπτωση της συζήτησης για τη γραφή *Χρυσάτσα* ή *Χρυσάτζα/Χρυσάντζα* (σ. 37), θα έπρεπε ίσως να σκεφτούμε πως μόνον ο *Καλλίμαχος* παραδίδει «αρχαιότροπα» και τα δύο ονόματα των πρωταγωνιστών, ενώ τρεις από τους τέσσερις πρωταγωνιστές των δύο άλλων μυθιστοριών έχουν ονόματα με αβέβαιη προέλευση: έτσι, δεν είναι βέβαιο πως ο τύπος *Χρυσάτσα* μπορεί να παραπέμπει μόνο σε σχηματισμό του τύπου *χρυσάκιος/χρυσάτης* (όπως, π.χ., *Χορτάκιος* / *Χορτάτης*): η περίπτωση να υπάρχει εδώ ένα σύνθετο όνομα —κατά το *Χρυσορρόη*, π.χ.— δεν μπορεί να αποκλειστεί, όσο δύσκολη κι αν είναι (σκέφτεται, π.χ., κανείς ακόμη και το *χρυσός+άντζα* (ή *άτζα*, *άντσα*): αυτή που έχει χρυσή άκρη του ποδιού, ταρσό, που θα καθιστούσε αποδεκτές όλες τις διαφορετικές γραφές των χφφ).

Ο πυρήνας του βιβλίου είναι, βέβαια, όπως το δείχνει και ο όγκος του, το *Μέρος II*, που ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με την αφηγηματική δομή των τριών μυθιστοριών. Χωρίζεται σε πέντε τμήματα: μεγαλύτερα, και περίπου ίσα μεταξύ τους, είναι τα δύο πρώτα τμήματα, που αφορούν, κατά σειρά, το «αφηγηματικό λεξιλόγιο» και «όψεις της αφηγηματικής ακολουθίας»: έπονται δύο ισομεγέθη μεταξύ τους μικρότερα τμήματα, για τον «αφηγηματικό χρόνο» και τον «αφηγηματικό χώρο» αντίστοιχα: τέλος, ένα τελευταίο τμήμα συγκροτεί τα συμπεράσματα της εργασίας.

Το τμήμα *I* (σσ. 39-128) επιχειρεί μια μικρο-σκοπική ανάλυση και συζήτηση των «κατηγοριών» του αφηγηματικού λεξιλογίου και της χρήσης τους σε επιλεγμένα παραδείγματα. Η περιγραφή και η ανάλυση των γλωσσικών ενδείξεων «κειμενικής αναφορικότητας» και «διαδικασίας της αφήγησης», των λέξεων και των εκφράσεων που δηλώνουν αφήγηση, ομιλία και περιγραφή, ακρόαση, όραση, διδαχή και μάθηση των λογοτύπων του «πλαίσιου λόγου», των «συγγραφικών-αφηγηματολογικών» δηλώσεων και των (ενδιάμεσων) επικεφαλίδων που παραδίδονται σε χφφ των τριών έργων είναι, γενικά, πολύ προσεκτική —αν και, κάποτε, ξεπέφτει σε φλύαρη αναδιήγηση της υπόθεσης ή της πλοκής των έργων. Πετυχαίνει στον κύριο στόχο της, που είναι να δείξει πόσο χρήσιμα μπορούν να είναι, ακόμα, για την κατανόηση βασικών όψεων της αφήγησης τα «πολύ απλά εργαλεία φιλολογικής εργασίας» (σ. 42). Ο συγгр. ξεκινά από την ορθή —σις

γενικές γραμμές— πεποίθηση ότι τα τρία κείμενα, άσχετα με τον τρόπο με τον οποίο μας έχουν παραδοθεί, δείχνουν απόλυτη αφηγηματική συνέπεια και δεξιοτεχνία, και η μέθοδός του συνίσταται, τις περισσότερες φορές, πρώτα σε μιαν αναδρομή στην αρχαιοελληνική και στη βυζαντινή ποιητική και ρητορική ορολογία και πράξη, και, κατόπιν, στην κατάδειξη του σημαντικού βαθμού μίμησης, εξάρτησης ή συνέχειας που δείχνουν οι λόγιες/αρχαϊστικές μυθιστορίες της εποχής των Κομνηνών και οι δημώδεις της εποχής των Παλαιολόγων. Ωστόσο, ενώ η έκθεση δείχνει, σε ανάλυση μεγάλης πλέον κλίμακας, πόσο θα ωφελούνταν οι μελέτες των κειμένων της εποχής από μια συστηματική εκμετάλλευση των γηγενών (ελληνικών) ρητορικών και υφολογικών προτύπων και παραδόσεων, και ενώ η μέθοδος όπως την ξετυλίγει ο συγγρ. είναι πολύ χρήσιμη (όταν δεν γίνεται αφορομή, όπως σε πάμπολλα σημεία, για μια επίδειξη γνώσεων, που άρχεται, μάλιστα «από Ομήρου»), δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί παρουσιάζονται, κάθε τόσο, και πολύ νεότερες και σύγχρονες αφηγηματολογικές θεωρίες, ή η βιβλιογραφία που τις αφορά, εφόσον αυτές —όπως είπαμε και παραπάνω— γρήγορα εγκαταλείπονται και δεν χρησιμοποιούνται ποτέ, ούτε καταφέρνουν να δημιουργήσουν έναν θεμιτό, έστω, μεταμοντερνιστικό θεωρητικό εκλεκτικισμό. Ως προς τα αποτελέσματα από την εφαρμογή της μεθόδου, θα πρέπει να τονιστεί ότι εκεί όπου η ανάλυση προσφέρει τα πιο ενδιαφέροντα πράγματα είναι στον τονισμό τόσο των κοινών στοιχείων όσο και των στοιχείων ανομοιομορφίας και δημιουργικής απόκλισης των τριών μυθιστοριών μεταξύ τους, των γνωρισμάτων της αναμφισβήτητης γραπτής τους σύνθεσης, της «διδασκτικής» διάστασής τους και της οργανικής διάπλεξης των (ενδιάμεσων) τίτλων με το υπόλοιπο κείμενο· αξιοσημείωτη είναι και η βαθμιαία στήριξη της υπόθεσης ότι ο *Βέλθανδρος*, όπως σώζεται σήμερα, αντιπροσωπεύει ένα «συντομευμένο» κείμενο. Αντίθετα, κακώς υποτιμάται η παράλληλη —και, κάποτε, πρωταρχική— παραμυθική διάσταση των αφηγήσεων, ενώ η ανατολική προέλευση αφηγηματικών τρόπων και στοιχείων αφορά, τελικά, πολύ περισσότερα πράγματα από όσα αναγνωρίζονται.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Είναι περίεργο το ότι ο συγγρ., που αναφέρεται σε αρκετές από τις νεότερες ή και νεότεριες προσεγγίσεις, φαίνεται να μη γνωρίζει τις βασικές για τη (δυτική) μεσαιωνική —και ως ένα βαθμό και για τη βυζαντινή— παράδοση εργασίες του P. Zumthor για την ποιητική, τη ρητορική, την επιστολογραφία και την προφορική ποίηση (κυρίως 1972 κ.ε.) ή άλλες ειδικές εργασίες, όπως, π.χ., τη διδακτορική διατριβή της Patricia Prandini Bucklar, *The Fourteenth Century Environment of Discourse: Rhetoric and Imagination in Chaucer's Audience*, University of Louisville, KY, 1986· το επίθετο *παράξενος* στις επικεφαλίδες του *Λίβιστρου* δεν σημαίνει, βέβαια, μόνον «θαυμάσιος/θαυμαστός» («wondrous», σ. 46)· οι τύποι του (*άνιστορῶ, ἱστορία κ.ο.κ.* (σ. 52 κ.ε.) δεν συνδέονται μόνο με τα αφηγούμενα/διηγούμενα, αλλά και με την έννοια ζωγραφίζω, εκφράζω εικαστικά, ενώ τα *καταλέγω, καταλόγιν* (σ. 53 κ.ε.) δεν συνδέονται μόνο με τα λέγω/λαλώ κτλ. αλλά και με την έννοια τραγουδιώ, τραγούδι (όπου θα ήταν χρήσιμο να υπομνησθούν και οι υποθέσεις του Στ. Κυριακίδη για την *παρακαταλογή*, κ.ο.κ.)· η περίφραση *τὰ τοῦ στίχου* μπορεί να μην ισοδυναμεί αποκλειστικά με «το περιεχόμενο» (σ. 56)· η βιβλιογραφία που δίνεται στη σ. 65, σημ. 80,

για το περίπλοκο, αλλά πολύ επίκαιρο στην έρευνα σήμερα, ζήτημα της «προφορικότητας» ή όχι των μυθιστοριών δεν είναι εντελώς ενημερωμένη· η έκφραση *νά είπες* (θα έλεγες, θα μπορούσες να πεις) δεν μπορεί, βέβαια, να θεωρείται ούτε ως «ιδιωτική έκφραση» ούτε ως «λέξη-παραγέμισμα» της κουβέντας (*Füllwort*, σ. 89 κ.ε.), αλλά είναι ευρύτατα διαδεδομένη και οργανικά δεμένη με τη σύνταξη των στίχων· οι τελικοί στίχοι του *Καλλίμαχου* δεν μπορούν να χαρακτηρίζονται απλώς επιστροφή σε «ρομαντική» μοναξιά ή «απομάκρυνση των δύο πρωταγωνιστών από την κοινωνία» (σσ. 91-92): η ποιητική φρασεολογία φαίνεται να παραπέμπει και σε μια (νεοβιβλικού) τύπου αντιπαράθεση καλού-κακού, καθώς και σε επιστροφή σε εδεμικό-παραδείσιο αρχικό περιβάλλον (και *πάλιν ευφροσύνης / αρρήτου και γλυκύτητος μόνοι κατατρυφώσιν / και με χαρίτων του Θεού, αυτού του λυτρωτού μας, / ευρέθησαν εις την χαράν και το καλόν το πρώτον, / απαλλαχθέντες του κακού και της πικράς οδύνης*), για την οποία ο συγγρ. θα ήταν χρήσιμο να ξαναθυμηθεί ανάλογες σκηνές του *Διγενή* ή τη συμβολική/αλληγορική ερμηνεία του Φιλί, που είχε βιαστεί να απορρίψει· τέλος, από τη στιγμή που αναγνωρίζεται ορθά η οργανική θέση των (εσωτερικών) επικεφαλίδων μέσα στο κυρίως κείμενο, η καλύτερη εκδοτικά λύση θα ήταν να παρατίθενται στο αριστερό περιθώριο της έντυπης σελίδας —όπου δεν διασπών τη συνέχεια των στίχων— και όχι ανάμεσα στους στίχους.

Το τμήμα 2 του Μέρους II (σσ. 129-222) αναλαμβάνει μια μακρο-σκοπική παρουσίαση και ερμηνεία της ακολουθίας μεγαλύτερων μονάδων των κειμένων μέσα στην αφηγηματική της πρόοδο. Περιλαμβάνει εξέταση του «αφηγηματικού πλαισίου», των «τρόπων αφήγησης», (όπου ειδικότερος λόγος γίνεται για τους τρόπους του «διηγήματος», της «ηθοποιίας», της «έκφρασης», και της ακολουθίας τους) και των «επιστολών, τραγουδιών και θρήνων μέσα στην αφηγηματική διαδικασία». Και εδώ, η πορεία της αφήγησης στις τρεις μυθιστορίες παρακολουθείται μέσω της ρητορικής τεχνικής και του ύφους, με στόχο την αιτιολόγηση —και δικαίωση— της μορφής με την οποία γνωρίζουμε σήμερα τα τρία έργα, αλλά δεν λείπουν οι σελίδες με απλή αναδιήγηση των περιεχομένων, ενώ η συχνή αναδρομή σε πολύ παλαιότερα, και, γενικά, ασύμβατα από πολλές απόψεις έργα της αρχαιότητας, καθώς και η κάποτε υπερβολικά διεξοδική εμμονή στα λόγια/αρχαϊστικά μυθιστορήματα της εποχής των Κομνηνών δεν είναι πάντοτε τόσο χρήσιμες, όσο θα ήταν, π.χ., αν επιχειρούνταν, η παράλληλη εξέταση άλλων σύγχρονων (όπως, π.χ., της *Διηγήσεως Απολλωνίου*, του *Λόγου παρηγορητικού περί Δυστυχίας και Ευτυχίας*, της *Ιστορίας Πτωχολέοντος* κ.ά.) ή μεταγενέστερων δημωδών μυθιστοριών (όπως, π.χ., του *Ερωτόκριτου*). Η επιμέρους περιγραφή και ανάλυση είναι, γενικά, ικανοποιητική· ορθή είναι η έμφαση του συγγρ. στη μεγάλη αξία που θα είχε μια σοβαρή διερεύνηση των ανατολικών παραλλήλων (κάτι, όμως, που δυστυχώς δεν το επιχειρεί), δικαιολογημένη η θετική αποτίμηση της ελληνικής μεσαιωνικής παραγωγής, εύστοχες αρκετές επιμέρους διορθωτικές ή άλλες προτάσεις στα κείμενα (που γίνονται, βέβαια, στο περιθώριο της κυρίως πραγμάτευσης, και συνήθως καταχωρίζονται στις υποσημειώσεις) και πειστικά τα τελικά συμπεράσματα για τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης των τριών μυθιστοριών που προσεγγίζονται.

Αυτά, όμως, δεν απαλλάσσουν και το τμήμα αυτό από ατέλειες: Έτσι, δεν είναι ορθό πως η *Οδύσεια* και οι ανατολικές μεσαιωνικές διηγήσεις αντιπροσωπεύουν τον ίδιο

ακριβώς τρόπο «εγκιβωτισμένης» αφήγησης (σ. 134: «Chinese Box», δηλ. «conte-à-tiroir», «Rahmenerzählung»): η βιβλιογραφία της σ. 134, σημ. 17, για τον Στεφανίτη και τον Συντίπα είναι ανεπαρκής: στη σ. 142, σημ. 35, θα έπρεπε να προστεθούν και οι αφηγηματολογικές εφαρμογές νεότερων θεωριών στον Απόκοπο, στα ακριτικά τραγούδια, στον Ερωτόκριτο κ.α.: η γλωσσική πολυτυπία που απαντά στον *Λίβιστρο* (αλλά και αλλού) ενδέχεται να σημαίνει όχι πως η παράδοση των χφφ είναι αυτή που «διατηρεί δύο ξεχωριστά μεταξύ τους γλωσσικά στρώματα» (σ. 150, σημ. 60, σ. 152, σημ. 61, κ.α.), αλλά πως λογοτεχνική γλώσσα της εποχής είναι μια «μεικτή» —με τα σημερινά κριτήρια—, όπως, άλλωστε υποστήριξαν πειστικά και προηγούμενοι μελετητές: η θεωρία του συγγρ. και του O. L. Smith ότι ο Βέλθανδρος και η παραλλαγή Ο της «Αχιλληίδας» μπορεί να συντομεύθηκαν «για ακροατήριο ή αναγνωστικό κοινό που ήξερε την ιστορία και δεν προσδοκούσε να ακούσει ή να διαβάσει όλα τα στοιχεία της πλοκής» (σ. 154, σημ. 67) είναι λιγότερο πειστική απ' ό,τι θα ήταν μια αντίστροφη της, δηλαδή ότι ένα κοινό που αγαπούσε τις ιστορίες αυτές θα περίμενε παράταση και διεύρυνση και όχι συντόμηση της αφηγηματικής διάρκειας και απόλαυσης: η εικόνα του κυνηγιού ή της έφιππης πορείας με συνοδεία πουλιού/πουλιών δεν είναι μόνο «λατινική» (δηλ. φράγκικη, σ. 156, σημ. 73), αλλά, εξίσου, ή και περισσότερο, ανατολική (και ισλαμική): ενώ ο συγγρ. είναι, γενικά, ευαίσθητος στις μεταφορικές και άλλες (συνήθως σεξουαλικές) συνδηλώσεις των εικόνων και των μοτίβων των έργων, αδυνατεί να δει ότι το «τρίκλωνον βεργίν» του Βέλθανδρου δεν είναι απλώς ένα «σύμβολο νίκης» (σ. 168), αλλά και ένα πιθανότατο φαλλικό σύμβολο, όπως το δείχνει καθαρότερα η στιχομυθία Βέλθανδρου και Χρυσάντζας που προτάσσεται αμέσως πριν από την πρώτη σεξουαλική τους ένωση και αμέσως ύστερα από το πρώτο τους σφιχταγκάλισμα (στ. 853 κ.ε.: *Ο Βέλθανδρος εστράφηκε και προς την κόρη λέγει: / «Βεργίν βαστάζει, λυγερή, και το καλόν ουκ οίδες / μόνο γινώσκει τ' ο κριτής οπού σε το εδώκεν». / Εκείνη πάλιν προς αυτόν αντέφησε τοιάδε: / «Και τί μετέχεις, άνθρωπε, και το βεργί γυρεύεις;». / Αυτός ανταποκρίθηκε και προς την κόρη λέγει: / «Ως ιδικός σου, δέσποινα, δούλος πιστός γυρεύω / τ' αυθεντικά μου πράγματα, κυρία, να φυλάττω». / Ταύτα ειπών εστράφηκε γελώντα προς εκείνην / αυτός περιλαμβάνει την και έπεσον οι δύο ... [ακολουθώ την εκδ. Κριαρά: το χωρίο είναι ένα από αυτά που ο συγγρ. δυστυχώς δεν σχολιάζει]): ενώ η πραγμάτευση δείχνει, γενικά, γνώση της βυζαντινής ρητορικής και ποιητικής, καθώς και ομόλογων δυτικών τάσεων (σ. 141 κ.ε., 170), είναι περιέργο πώς η βιβλιογραφία δεν περιλαμβάνει τις σημαντικότερες συμβολές της ρωσικής βιβλιογραφίας (κυρίως του S. S. Averintsef, κ.ά.) καθώς και μελέτες που υποδεικνύονται ήδη από τον A. Alexidze (Ph. Menard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age*, Genève 1969): είναι παράδοξο το ότι ο συγγρ. υποστηρίζει πως «όλοι οι μελετητές» (σ. 189) υποδηλώνουν ότι η λέξη κατούνα σημαίνει «κάστρο»: αλλά η ορθή σημασία (στρατόπεδο, καταυλισμός, ενδιάστημα, κτλ.) είναι γνωστή ήδη από την *Ποιητική Ανθολογία* του Λ. Πολίτη (και, φυσικά, από όλες τις χρηστικές επακόλουθες και παράγωγές της, όπως η *Ποίηση του Νέου Ελληνισμού* του Π. Δ. Μαστροδημήτη, κ.ά.: πάντως, παρακάτω (σ. 302), ο συγγρ. σημειώνει, σε αντίφαση με τον εαυτό του, ότι η κατούνα του χωρίου *Λίβ. S 1012* σημαίνει δωμάτιο/α του κάστρου, ενώ η περιγραφή του χωρίου *Λίβ. N 269* κ.ε., *S 271. P 2702* κ.ε., που συζητά στις σ. 323 κ.ε., θα ήταν μάλλον περιέργη, αν υποθέταμε απλόν στρατιωτικό καταυλισμό): η πολύ ενδιαφέρουσα άποψη πως ο Βέλθανδρος είναι κοντότερα στα ακριτικά τραγούδια παρά στις μυθιστορίες της εποχής των Κομνηνών (σ. 199) δεν υποστηρίζεται από την ίδια την αφηγηματολογική και υφολογική πραγμάτευση του βιβλίου, που στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη ρητορική και όχι στην επική παράδοση: το τρίτο υποκεφάλαιο, που αφορά τις*

επιστολές, τα τραγούδια και τους θρήνους («μοιρολόγια»), θα έπρεπε να είχε ενταχθεί στο υποκεφ. 2, αφού τα είδη αυτά συνδέονται με την «ηθοποιία»: στην μακροσκελέστατη παραγμάτευση της προηγούμενης παράδοσης των ειδών αυτών (σ. 206 κ.ε.) θα έπρεπε να παρατηρηθεί ότι η εργασία της Μ. Αλεξίου για τον «τελετουργικό θρήνο» είναι καλύτερη για ό,τι αφορά τη νεοελληνική και όχι την αρχαία παράδοση, καθώς και ότι δεν είναι η μόνη που επιχειρεί τυπολογία των μοιρολογιών: είναι υπερβολικό να υποστηρίζεται πως τα πρότυπα των ειδών αυτών για τους συγγραφείς της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων βρίσκονταν μόνο στα αρχαία μυθιστορήματα, και πρέπει να παρατηρήσουμε πως η έλλειψη, πριν από τα μέσα του 11ου αι., πολλών γραπτών μαρτυριών για το «τραγικό λεξιλόγιο» μπορεί να οφείλεται και στον σαφέστατα μεγαλύτερο αριθμό γνωστών πηγών από τον 11ο αι. κ.ε.: ο όρος *καταλόγιν* δεν σημαίνει μόνον «ερωτικό τραγούδι», αλλά δηλώνει, ευρύτερα, πολλές κατηγορίες «λυρικού» (και, κάποτε, και «αφηγηματικού») τραγουδιού, ενώ ο όρος *μοιρολόγιν* δεν έχει μόνον ερωτικό χαρακτήρα («ερωτικός καημός ή παράπονο»), αλλά καλύπτει και άλλες θεματικές κατηγορίες, όπως τα παράπονα για τη μοίρα, τον καημό της ξενιτιάς, κ.ά.: δεν είναι διόλου ορθό πως ο *Λίβιστρος* «είχε τη μικρότερη [σε σύγκριση με τις άλλες δύο μυθιστορίες] επιτυχία μεταξύ των νεότερων κριτικών» (ακόμη και οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας δείχνουν ακριβώς το αντίθετο): τέλος, δεν αρκεί να επισημαίνεται η ύπαρξη ενός οχτασύλλαβου «καταλογίου» μέσα στο κείμενο του *Λίβιστρου*: το ενδιαφέρον αυτό γεγονός θα έπρεπε να συζητηθεί και να ερμηνευθεί.

Τα *τμήματα 3, 4* του Μέρους II (σσ. 223-271, 272-333) συμπληρώνουν την επιλεκτική εξέταση της αφηγηματικής δομής των τριών έργων. Στερεότερο και σημαντικότερο, ασφαλώς, είναι το τμήμα 3 (για το τμήμα 4, οι πολύ αξιόλογες προηγούμενες προσπάθειες των Α. Alexidze και R. Beaton δεν άφηναν και πολλά περιθώρια στον συγγρ.): η εξέταση του «αφηγηματικού χρόνου» αφορά τα «χρόνου σημαντικά» και το «πέρασμα του χρόνου», τον ημερήσιο και νυχτερινό ρυθμό και, ιδιαίτερα, την πολυσύνθετη δομή του χρόνου στον *Λίβιστρο*: τέλος, το τμήμα 4 («αφηγηματικός χώρος») συζητά τους «λογότυπους του χώρου» και τα είδη των «χώρων/τόπων μέσα στις μυθιστορίες».

Όπως είδαμε και παραπάνω, η ανάλυση και η ερμηνεία στηρίζεται πάνω σε παραδοσιακές φιλολογικές και υφολογικές μελέτες προσέγγισης του κειμένου «εκ του σύνεγγυς». Οι συχνές-πυκνές αναφορές ή κρίσεις για τη νεότερη και νεότερη αφηγηματολογική θεωρία είναι σχεδόν πάντοτε διακοσμητικές: φυσικά, ειδικότερα για τη σύλληψη της γραμμικής πορείας του χρόνου και του χώρου, η μη εκμετάλλευση ή συζήτηση της «μορφολογικής» θεωρίας οδηγεί σε οδυνηρές ελλείψεις (όπως, π.χ., στην ερμηνεία της λειτουργίας της τοπικής απομάκρυνσης ως αιτίας ή αφορμής κινδύνου, της τοπικής μετακίνησης/αναχώρησης, κ.ο.κ.). Ασφαλώς, όμως, η συχνά μικρο-σκοπική περιγραφή είναι χρήσιμη για την κατανόηση πολλών επιμέρους σημείων των κειμένων και συνάδει —πειστικά— με τα γενικότερα πορίσματα της εργασίας, σύμφωνα με τα οποία ο *Καλλίμαχος* έχει τυπικότερα, κανονικότερα και ρυθμικότερα χαρακτηριστικά, ο *Βέλθανδρος* ελλείποντα ή ελλειπτικά και ο *Λίβιστρος* πιο ρευστά και εύκαμπτα.

Ειδικότερες παρατηρήσεις: Ενώ, συχνά, ο *Καλλίμαχος* αναφέρεται ως συγγραφική «ουτοπία μαγικού παραμυθιού» (σ. 230 κ.α.), δεν αναλύεται σχεδόν πουθενά ως κείμενο της ίδιας ή ομόλογης κατηγορίας: η έλλειψη αντιστοιχίας των μυθιστοριών με τα αρχαία

μυθιστορήματα στο μοτίβο του φεγγαριού (σ. 248 κ.ε.), και η μάλλον «ρομαντική» ή λαϊκή χρήση του, που, ασφαλώς, δεν συμβαδίζει με την άκαμπτη θεωρία του συγγρ. ότι όλα τα ρητορικά στοιχεία του έργου συνεχίζουν τη γηγενή παράδοση, δεν συζητείται, όπως δεν συζητείται και ο τύπος της «προς σελήνην εντυχίας», που απαντά στον *Λίβιστρο*· ο συγγρ. υποστηρίζει ορισμένες θολές στη φιλοσοφική τους διατύπωση απόψεις για τον χώρο: έτσι, π.χ., πιστεύει ότι, σε αντίθεση με την έννοια του χρόνου και την αντίληψή του, «στην αντίληψη του χώρου ενυπάρχει υποκειμενικότητα», ότι «ο χώρος ... είναι αγκυροβολημένος μέσα στον συγκεκριμένο κόσμο της ύπαρξης του υποκειμένου και, γι' αυτό, δεν είναι έξω από την αντίληψη του υποκειμένου. Συνεπώς, δεν μπορεί να αποκτήσει ούτε την "αντικειμενικότητα" του χρόνου ούτε τη δομούσα δύναμη του επαναληπτικού λογοτύπου» (σ. 275): οι εκφράσεις αυτές αποτελούν, φυσικά, αναπόδεικτα θέσφατα, όταν κανείς δεν φιλοσοφεί, αλλά αφηγηματολογεί· η ανάλυση του χώρου (σ. 276 κ.ε.) δεν κάμνει την ωφέλιμη σύνδεση με άλλα αφηγηματικά έργα «τοπικής αναζήτησης» ή «μυθικής διαδρομής», ούτε με κείμενα όπου ο χώρος του λιβαδιού και του παλατιού/έπαυλης έχει την ίδια ή ανάλογη εμφάνιση και λειτουργία, κάτι που θα έδινε στην εργασία απαραίτητους όρους σύγκρισης και αξιολόγησης, που τώρα της λείπουν· η εικονοποιία του λουτρού της Χρυσορρόης μπορεί να έχει τη μεταφορική διάσταση: όχι μόνο της αγάπης ως υπηρεσίας/σκλαβιάς (σ. 293), αλλά και της αγάπης/σεξουαλικής επαφής ως αντιφάρμακου και θεραπείας· η ερμηνεία του θεματικού μοτίβου του πανδοχείου και της υπηρεσίας της «ξενοδόχισσας» μόνον ως τοπικής και χρονικής αντανάκλασης του «πένθους» (σ. 319) είναι ελλιπής, αν δεν συνδυαστεί και με τις άλλες χριστιανικές και ισλαμικές λειτουργίες του μοτίβου· το ωραίο αφηγηματικό «καταλόγιον» που παρατίθεται στο τέλος του Μέρους II δεν έχει, βέβαια —με τη μορφή τουλάχιστον που εκδίδεται—, το μετρικό σχήμα που σημειώνεται στη σ. 331, σημ. 154, ούτε αποτελείται από δίστιχα («couplets»): αποτελείται από 15 ανομοιοκατάληκτους τροχαϊκούς 8σύλλαβους (από τους οποίους 6 έχουν πραγματικό τόνο και στην 1η, ή και στην 5η συλλαβή), ενώ οι υπόλοιποι 5 στίχοι εμφανίζονται ως ιαμβικοί 8σύλλαβοι και 7σύλλαβοι.

Το κύριο σώμα του βιβλίου τελειώνει με το σύντομο *Συμπέρασμα* (σσ. 334-339), όπου συνοψίζονται οι κύριες ιδέες του συγγρ. (ανάγκη για καινούριες κριτικές εκδόσεις των τριών μυθιστοριών με συντηρητική μέθοδο, χρησιμότητα του συνδυασμού της κριτικής του κειμένου και της λογοτεχνικής ερμηνευτικής) και τα κύρια πορίσματα της διερεύνησής του (που αφορούν τις ομοιότητες και τις διαφορές των τριών έργων). Μπορούμε, ασφαλώς, να πούμε ότι είναι ορθή η συνετή καταληκτική αντίληψη του συγγρ. ότι η εργασία του έχει εκπληρώσει τον σκοπό της, αφού «πέτυχε να επιστήσει την προσοχή του αναγνώστη στα ερμηνευτικά προβλήματα των κειμένων [των δημωδών (ερωτικών) μυθιστοριών], ενώ την ίδια στιγμή πρόσφερε κάποιες δοκιμαστικές λύσεις· ακόμη πιο ορθή, όμως, φαίνεται, η απαρχή της ίδιας φράσης: «είμαστε πολύ μακριά από τις οριστικές και ενιαίες ερμηνείες των Βυζαντινών δημωδών (ερωτικών) μυθιστοριών και απαιτείται ουσιώδες έργο πάνω σε πολλές διαφορετικές πλευρές».

Εδώ μπορούμε να αναφερθούμε, με συντομία, και στην εκδοτική πρακτική του συγγρ. σε ό,τι αφορά τα μικρά ή μεγαλύτερα παραθέματα που συμπεριλαμβάνει στην εργασία του. Επισημάναμε ήδη, τη φρόνιμη προεισαγωγική του δήλωση για προτίμηση σε συντηρητικές εκδοτικές πρακτικές και για χρήση ενός συμβατικού, αλλά δοκιμασμένου

συστήματος ενοποίησης και ρύθμισης της ορθογραφίας και της στίξης· πρέπει, όμως, να ξαναθυμίσουμε, αναλυτικότερα εδώ, πως οι αρχές αυτές δεν τηρούνται παντού. Παρόλο που το βιβλίο έχει το πλεονέκτημα να αποτελεί τυπογραφική «τυποποίηση» μηχανογραφημένου κειμένου (που μπορεί στα ελληνικά παραθέματα να ακολουθεί όλες τις επιθυμητές συμβάσεις της ιστορικής ορθογραφίας) —κάτι που θα έπρεπε να περιορίζει στο ελάχιστο, ή και να μηδενίζει, την περίπτωση λαθών—, δεν λείπουν ούτε οι ασυνέπειες, ούτε οι παραδρομές και τα λάθη.

Ας αρχίσουμε από ουσιαστικότερα προβλήματα των κειμένων, όπως οι άμετροι (υπέμετροι ή υπομετρικοί) και παρατονωμένοι στίχοι. Παρόλο που σε πολύ προβληματικά, στην παράδοσή τους, έργα της εποχής είναι λογικό, ή, κάποτε, και απαραίτητο, να διατηρούνται —σε περιορισμένο βαθμό— τέτοιες ασυνέπειες, καμιά από τις τρεις μυθιστορίες δεν παρουσιάζει εμφάνιση «αθεράπευτου» μετρικά κειμένου· επομένως, οι πολύ εύκολες, συνήθως, διορθώσεις επιβάλλεται να γίνουν, είτε με μικρές μορφολογικές μετατροπές είτε με μικρομεταθέσεις της σειράς των λέξεων μέσα στους στίχους (είναι πολύ περιέργη, εδώ, η αντίθετη άποψη του συγγρ., σ. 289, σημ. 46: «Δεν υπάρχει ανάγκη να “κανονίσουμε” το μέτρο [σε υπομετρικό στίχο], γιατί ο στίχος δεν ηχεί καθόλου λαθεμένος, όταν απαγγέλλεται», άποψη που, φυσικά, είναι αδύνατο να τεκμηριωθεί). Έτσι, μπορούν να διορθωθούν οι στίχοι *Λίβ. P 2721* (σ. 53, 80), *S 1455* (σ. 60), *N 80* (σ. 61), *S 2091* (σ. 72), *S 2425* (σ. 80), *Βέλθ. 1104* (σ. 88), *Λίβ. S 1030* (σ. 99), *N 734* (σ. 104), *N 759* (σ. 106), *S 186, 196* (σ. 119), *S 210* (σ. 120), *S 249* (σ. 123), *Βέλθ. 1100, 1112, 1114* (σ. 151), *Καλλίμ. 586* (σ. 164), *Λίβ. S 1956* (σ. 174), *N 181* (;) (σ. 176), *N 270b* (σ. 192, 323), *S 1516* (σ. 200), *Βέλθ. 161-162* (σ. 230), 849 (σ. 235), *Λίβ. S 78* (σ. 244), *S 361* (σ. 246), 1581 (σ. 280), *Καλλίμ. 857* (σ. 289), *Λίβ. N 621* (σ. 306), *S 1783* (σ. 315), 1932, 1973 (σ. 317), 2885 (σ. 333). Ο ίδιος, άλλωστε, ο συγγρ. παρά τις δηλώσεις του, διορθώνει, αλλού, τις γραφές των χφφ, είτε στο κυρίως κείμενο είτε στις υποσημειώσεις του βιβλίου.

Παρόλο που ο συγγρ. χρησιμοποιεί την ιστορική ορθογραφία, δεν εκμεταλλεύεται την τυπογραφική διάκριση οξείας και βαρείας, για να ξεχωρίσει, π.χ., τα (άτονα) οριστικά άρθρα από τους όμοιους, τονισμένους τύπους της δεικτικής και αναφορικής αντωνυμίας (τόν, τήν, τό, κ.ο.κ., *passim*: θα μπορούσαν να γράφονται παντού με οξεία) ή το ορκωτικό μόριο *μά* από τον αντιθετικό σύνδεσμο *μά* (ενώ χρησιμοποιεί τη δυνατότητα αυτή στη διάκριση των *τύ/τί*).

Η ορθογραφική ασυνέπεια των παραθεμάτων είναι αρκετά εκτεταμένη: έτσι, δεν γίνεται παντού η απαραίτητη διάκριση ανάμεσα στα *πῶς/πῶς* η αναφ. αντ. *όπου/ό* που γράφεται αδιάκριτα και ως *όπου*, *όπου* απαντά διπλοτυπία των *ώσοῦ/όσου* (ο συγγρ. διαλέγει κάθε τόσο όποιαν τύχει από τις δύο γραφές, ενώ συζητά το πρόβλημα μόνο σε μία περίπτωση, σ. 279, σημ. 18, και εκεί μη πειστικά), *ἐκάθησα/ἐκάθισα* (αμτβ.), *χαίρειτι-σε*, *ἀπεχαιρέτισα/ἀπεχαιρέτησεν*, -αν δεν είναι σαφής ο λόγος για τις υπερσυντηρητικές γραφές: λέξεων με αρχικό β-, οριστικής και υποτακτικής με υπογεγραμμένη, διπλασιασμού του -pp- σε συλλαβική αύξηση, τήρησης της χρονικής αύξησης, ή τύπων με διαφορετική παλαιότερη ορθογραφία: π.χ. *αἶ, ἀπηλογοῦμαι* κτλ., *ἀπομισσευτίκιν, ἀφίνει*, -ουν, *Βερδερίχος*, -ον, *βρύσιν, γεμᾶτον, γλυκωτέρους, ἐρωτικοβρύσιν, ἐρωτοεξηρηγμένη, ἐχείρησεν, θλίψιν, καλλιωτέραν, κᾶν, κελλίν, κουβοῦκλιν, κυνήγιν, ληστᾶς, μάννα, μεγιστᾶνοι, μεσοκῆπιν, μῆναν, βῆγαν, σέλλαν, τραγοῦδιν, τραγῶδημαν, φρουνητῆτον, χιονᾶτον, χρῆζει*, κ.ά., *την ὥρα, μάλιστα*, που αλλού απαντούμε τύπους: *κοιτῶνα(ν)* (σ. 70, 120, 122, 214), *νά τήν λέγει* (σ. 70), *θλίψιν* (σ. 70, σημ. 95), *μη λυπεῖσαι* (σ. 71), *Βαβυλώνα* (σ. 72), *νά μέ ἀφηγεῖται* (σ. 105), *ἀπιλογῆθην* (σ. 116), *βρύσης* (σ. 148), *ροῦχον* (σ. 153), *ἡθοποιοῖαι* (σ. 159), *στρώμαν* (σ. 287), *μηδὲν ὑπάγεις* (υποτακτική, σ.

292), κ.ά.

Ο συγγρ. δεν αντιμετωπίζει, πάντα, ορθά τις περιπτώσεις που διορθώνει, ή που αφήνει χωρίς την επιβαλλόμενη διόρθωση. Περιορίζομαι μόνο σε τρία παραδείγματα: σ. 161, γράφει *Ἐκάθησεν, καὶ ἀπὸ γῆς ἤρξατο* (το *ὡς* του *χφ*, που δεν δίνει ικανοποιητικό νόημα, όσο κι αν προσπαθεί ο συγγρ., μπορεί κάλλιστα να προέρχεται από το παρόμοιό του, παλαιογραφικά, συντομογραφημένο *καί*): σ. 184, σημ. 133, γράφει *ἀπὸ φιλής θεωρίας* (ὅπως και η έκδ. Κριαρά = «και μόνο, σκέτα με το βλέμμα», και όχι *ἀπὸ φηλῆς θεωρίας*: αν ήταν έτσι, θα περιμέναμε μάλλον *ἀπὸ ὕψηλῆς ἢ ἀφ' ὕψηλῆς*, και, φυσικά, καμιά βάση δεν έχει η εντελώς παρατραβηγμένη άποψη πως η αινιγματική απόδοση «ιδωμένα [τα «μήλα» του στήθους της Χρυσάντζας] από φηλά» «εξυπονεί μια κάπως μπανιστριτζίδικη χροιά» στην κρίση της υποψηφίας από τον Βέλθανδρο, καθώς, προφανώς, αυτός «μπανίζει μέσα στο ντεκολτέ της» (οι εκφράσεις είναι του συγγρ.): αντίθετα, ο συγγρ. παραλείπει να σημειώσει (σ. 293, σημ. 58) ότι στην ερωτική σκηνή του λουτρού στον Καλλιμάχο το «φύλλον της ηδονής» μπορεί βάσιμα να μεταγραφεί, ή τουλάχιστον να συνδαστεί με το «φύλον της ηδονής»: το χωρίο: *καὶ κόρον οὐκ ἐλάμβανε τὴν ἡδονὴν τῆς κόρης ... ἐβλεπε, βλέπων ἡδονῆς φύλ(λ)ον γλυκύν ετρύγα, / υπάτης, καὶ γλυκύτερον πάντων των γλυκυτέρων*: σ. 289, σημ. 46, γράφει *βράχη καὶ κάμπους, σπήλαια...*, ὅπως ο Σπ. Λάμπρος, ή καὶ *βράχη, κάμπους, σπήλαια*, αφού ο συγγρ. επιμένει στην τήρηση ενός «ασυνδέτου», πιστεύοντας ότι το κείμενο του Λίβιστρου τηρεί με δασκαλιστική ευλάβεια μια «προφανή ρητορική αντίθεση ανάμεσα στο πολυσύνδετον [του προηγούμενου στίχου] και στο ασύνδετον του στίχου», που ο συγγρ. διασάζει να αποκαταστήσει.

Χρειάζεται, τέλος, να διορθωθούν οι εξής λανθασμένες μεταγραφές: σσ. 60, 326, γρ. *ὄμωσες, ὄμωσης* (αντί *ὄμοσες, ὄμωσης*): 122, γρ. *ἑσέβη* (αντί *ἑσέβει*): 171, γρ. *κατάντικρυς* (αντί *καταάντικρυς*): 184, γρ. *τά χει, ἄφαντος* (αντί *τάχει, ἀφάντος*): 230, γρ. *τὰς ἀκρωρείας* (αντί *τὰ ἀκρωρείας*): 250, γρ. *νά λθη* (αντί *νάλη*): 294, γρ. *νεκράν σέ* (αντί *νεκράν σε*): 309, γρ. *ποῦ 'σαι, μέλλει* (αντί *πούσαι, μέλει*): 316, γρ. *τ' ἄρματα* (αντί *τᾶρματα*): 317, γρ. *τά 'δες, τ' ἄκουσες* (αντί *τᾶδες, τᾶκουσες*): 318, γρ. *νά χη* (αντί *νάχη*).

Η Βιβλιογραφία και ο Πίνακας συντομογραφιών (σσ. 340-360) ξαναδίνουν, (Α), κατάλογο των χφφ, των εκδόσεων και μεταφράσεων των τριών μυθιστοριών, καθώς και εκδόσεις άλλων κειμένων (το κριτήριο της επιλογής τους δεν επεξηγείται) και, (Β), κατάλογο της υπόλοιπης («δευτερεύουσας») βιβλιογραφίας που χρησιμοποιείται στο βιβλίο. Ὅπως και παντού αλλού, το σύστημα της μεταγραφής των ελληνικών και κυριλλικών κύριων ονομάτων δεν ακολουθεί κάποιο συνεπές σύστημα: δεν ενοποιούνται οι διαφορετικές γραφές των ίδιων ονομάτων, αλλά φαίνεται να διατηρείται πότε η μεταγραφή που χρησιμοποίησαν, κατά εποχές, οι μελετητές στα ξενόγλωσσα δημοσιεύματά τους, πότε το κλασικίζον (αλλά προβληματικό) σύστημα της (γερμανικής) σειράς στην οποία ανήκει η έκδοση (έτσι, π.χ. διαβάζουμε Agapitos, Danezis, κτλ., αλλά Aleksidze και όχι Alexidze, Aristotle αλλά και Aristoteles, Bouras (θηλ.) αλλά Promponas, Halosis Konstantinoupoleos και Haloses Konstantinoupoleos, Hatzidakis και Chatzidakis, αλλά Chatzes και Chatzegiakoumes, Georgakas και Georgakas, Kehayıóglou και Kechagioglou, Politis και Polites, Spatharakis αλλά Sefhakes, Sykutres αλλά Boutierides, κ.ο.κ.: είναι περιττό, βέβαια, να σημειωθεί ότι η κλασικίζουσα αυτή μεταγραφή (η οποία εμφανίζεται

σχεδόν κωμική σε τύπους όπως *Diegesis genamene en Troia*, ή Aposkite, Demaras, Alke Kyriakidou, Mastrodemetres, Metsakes, Paparrhegoroulos, Thabores, Tsabare, Tsolakes, Tsopanakes, κ.ά.) δεν προσφέρει τίποτε για τα καθαρά νεοελληνικά, τουλάχιστον, ονόματα, και μάλιστα σε μια έκδοση που δεν έχει τυπογραφικό πρόβλημα να παραθέσει τίτλους και εκτενή παραθέματα σε ελληνικό αλφάβητο.

Εκεί όπου η «τυποποίηση» του μηχανογραφημένου κειμένου παρουσιάζει τα περισσότερα προβλήματα είναι στα δύο *Ευρετήρια* (σσ. 361-376): πλήρες οπτικό ανακάτωμα των στηλών και των κενών διαστημάτων και πάμπολλα λάθη ή παραλείψεις στις αριθμητικές παραπομπές, που θα πρέπει να οφείλονται σε κακή μηχανογράφηση και επακόλουθη απρόσεκτη σελιδοποίηση: θα ήταν εντελώς άχαρη εδώ η απαρίθμηση των λαθών αυτών, που κάνουν, πάντως τα ευρετήρια αυτά, και ιδιαίτερα το πρώτο, εντελώς δύσχρηστα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, άχρηστα (το ίδιο άχρηστες είναι και οι παραπομπές του συγγρ. — στο κυρίως σώμα του βιβλίου του — σε υπό δημοσίευση εργασίες του, σε σελιδαρίθμηση του τύπου 00: βλ. σ. 125, σημ. 206, σ. 294, σημ. 62, που παρέμειναν έτσι και κατά την εκτύπωση του βιβλίου).

Τέλος, σημειώνω τα πιο έκδηλα μηχανογραφικά και άλλα λάθη του βιβλίου: σσ. IX, σημ. 2, γρ. 1992 (και όχι 1991): 7, σημ. 16, και σ. 355, γρ. ³1980 (και όχι ⁴1979): 9, γρ. Furthermore, the vernacular (ή Furthermore, the three vernacular): 11, σημ. 2, γρ. à Byzance: 17, γρ. and let us: 21, σημ. 6, γρ. édition: 44, γρ. σύγγραμμα, και σημ. 13, γρ. συγγραμμάτων: 53, γρ. είπω (και όχι είπω): 56, σημ. 59, γρ. μανθάνω: 69, γρ. ὀρίζει: 72, γρ. δύνάμιν σου: 72, γρ. λίζιός, και σημ. 102, γρ. enjambement: 81, γρ. ἐξαποστέλλει: 92, σημ. 148, 351, γρ. Jouanno: 134 και passim γρ. *Alf layla wa layla*: 134, σημ. 16, 346, 362, γρ. Blachère: 188, γρ. Τίτοιαν: 214, γρ. Ἴδου: 217, 281, γρ. παραταβρίζω: 240, γρ. The authors of the three: 295, σημ. 66, γρ. ποθοκατακαμένης: 343, γρ. *Πλατζια-Φλώρη* ή *Πλατζια-Φλώρα* (και όχι *Πλατζία Φλώρη*): 353, γρ. *Congrès*: 356, γρ. *μιὰ ποιητική, leçons de littérature, trois littératures*: 366, γρ. Nørgaard.

*

Το δεύτερο από τα βιβλία που παρουσιάζονται εδώ εμφανίζεται ως κοινό έργο του Π. Αγαπητού και του κλασικού φιλόλογου και νεοελληνιστή Ole L. Smith, λέκτορα στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, παλαιότερα, και τώρα καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Göteborg της Σουηδίας. Είναι και αυτό μηχανογραφημένο, και κατόπιν «τυποποιημένο» σε τυπογραφική έκδοση (με την επιμέλεια του O. L. Smith).

Αποτελείται από *Προοίμιο* (σσ. 7-8), *Πρόλογο* (σσ. 9-11), *Εισαγωγή* (σσ. 12-14), κύριο μέρος που χωρίζεται σε δέκα κεφάλαια (με αρίθμηση 1-4, 6, 7, 9-12, σσ. 15-111), *Επίλογο* (σσ. 112-113), *Βιβλιογραφία* (σσ. 114-124), *Πίνακα χωριών* (σσ. 125-126) και *Ευρετήριο κυρίων ονομάτων, τίτλων και θεμάτων* (σσ. 127-137). Στο μπροστινό εξώφυλλο αναπαράγεται φωτογραφικά παράσταση εφυαλωμένου δίσκου του Μουσείου του Ερμιτάζ (του οποίου όμως, ούτε η χρονολογία ούτε η παράσταση έχουν άμεση σχέση με το περιεχόμενο του βιβλίου).

Ήδη ο τίτλος της συνεταιρικής αυτής εργασίας —στην οποία το ποσοστό συμμετοχής των δύο συγγρ. παραμένει άδηλο— είναι παραπειστικός. Το βιβλίο δεν ασχολείται γενικά με σφαιρική «επανεκτίμηση πρόσφατων έργων» για τη μεσαιωνική ελληνική (ερωτική) μυθιστορία, αλλά αποτελεί, σχεδόν αποκλειστικά, μιαν οξύτατη και, τις περισσότερες φορές, άδικη —όπως θα φανεί αναλυτικά στη συνέχεια— αρνητική κριτική της μονογραφίας του R. Beaton, *The medieval Greek romance*, Cambridge 1989 (βλ. εδώ, ό.π., σημ. 1· στο εξής: Β.). Άλλωστε, η ίδια η δομή του βιβλίου ακολουθεί, αποκλειστικά, τη μονογραφία εκείνη: τόσο ο Πρόλογος και η Εισαγωγή, όσο και τα κεφάλαια, παραπέμπουν, και με τους τίτλους και με το περιεχόμενο, στα αντίστοιχα τμήματα της μονογραφίας του Β. (παραδόξως, δεν εξετάζονται τα κεφ. 5 και 8 της μονογραφίας αυτής: «Τα κείμενα του 12ου αι.», «Οι πρωτότυπες [=μη μεταφρασμένες] μυθιστορίες: αφηγηματική δομή», με το αιτιολογικό (σ. 8) ότι «μια κριτική των ερμηνειών του Β. για τα Κομνηνεία και Παλαιολόγεια κείμενα θα κατέληγε σε μακροσκελή δική μας ερμηνεία, που δεν αποτελεί πρόθεση της δικής μας μονογραφίας»: το αιτιολογικό, πάντως, δεν ισχύει, τόσο γιατί ο πρώτος από τους δύο συγγρ. [στο εξής: Α.] προϋποθέτει τα πορίσματα της δικής του ομόλογης εργασίας (βλ. εδώ, παραπάνω, 1), στην οποία και παραπέμπει, όσο και γιατί το εύρος της κριτικής εξέτασης των υπόλοιπων κεφαλαίων κάθε άλλο παρά δείχνει ότι οι συγγρ. φείδονται του χώρου).

Οι πάμπολλες διαφωνίες των συγγρ. με τη μέθοδο και τα συμπεράσματα του Β. εκφράζονται —απαγωγικά— ήδη από το *Προοίμιο*· συνεχίζονται στη συζήτηση του *Προλόγου* και της *Εισαγωγής*, και κορυφώνονται στα διεξοδικότερα 10 κυρίως κεφάλαια. Οι συγγρ. διάλεξαν μιαν επαναληπτική, συχνά κουραστική παράθεση παρατηρήσεων, που ασφαλώς συναρτάται στενά από τη γνώση του βιβλίου του Β.: η παράθεση αυτή σχεδόν ποτέ δεν καταφέρνει να «κάνει την ανάγνωση ... ανεξάρτητη [από την ανάγνωση του βιβλίου του Β.] και εσωτερικά συνεπή», όπως υποστηρίζεται (σσ. 7-8). Κύρια θέση των συγγρ. είναι πως δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές οι δύο εισαγωγικές απόψεις του Β., ότι, δηλαδή, αφενός το καθεστώς της έρευνας των δυτικών μεσαιωνικών λογοτεχνιών είναι, από όλες τις απόψεις, πιο προχωρημένο απ' ό,τι το αντίστοιχο καθεστώς που αφορά τη μεσαιωνική ελληνική λογοτεχνία και, αφετέρου, ότι στην εκδοτική αλλά και σε άλλα ζητήματα των μεσαιωνικών ελληνικών (ερωτικών) μυθιστοριών δεν μπορούμε να προχωρήσουμε, αν πρώτα δεν συμφωνήσουμε (ερμηνευτικά) για τη «φύση» τους. Επίσης, κρίνουν αρνητικά την προσπάθεια του Β. να συνδυάσει έναν τύπο εγχειριδίου για υποφιασμένους αλλά μη ειδικούς αναγνώστες, και έναν τύπο μονογραφίας με νέες παρατηρήσεις και προτάσεις. Ωστόσο, ο κριτικός έλεγχος των απόψεων του Β. που επιχειρούν δεν καταφέρνει να ανατρέψει τις ορθές, στις βασικές τους εκτιμήσεις, απόψεις και τον χρήσιμο στόχο του Βρετανού μελετητή (ο οποίος, φυσικά, δεν αρνείται πουθενά την ανάγκη της διεξοδικής μελέτης των χφφ των έργων, όπως υποστηρίζουν οι συγγρ. στη σ. 10). Δεν θα συζητήσω εδώ άλλες προεισαγωγικές επιμέρους επικρίσεις των συγγρ., όπως π.χ., αυτήν που αφορά την πολύ πρακτική —για τα παραθέματα από δημώδη υστερομεσαιωνικά κείμενα— ορθογραφική τακτική του Β.: οι

συγγρ. προβάλλουν, αντίθετα, το παράδοξο αξίωμα ότι «η σημαντικότερη αποστολή ενός μελετητή είναι να τονίζει την ποικιλία, την αντιφατική φύση, την ανομοιομορφία του δεδομένου αντικειμένου του» (ξεχνώντας ότι, σε καμιά περίπτωση, τα συγκεκριμένα κείμενα δεν παραδίδονται αυτόγραφα, ή, έστω από σύγχρονα αντίγραφα), επικρίνουν τη χρήση του μονοτονικού στη μεταγραφή των δημωδών κειμένων, ενώ πιστεύουν ότι η χρήση του στα λόγια/αρχαϊστικά παραθέματα οδηγεί σε «πολυάριθμες ασυνέπειες και συντακτικές ασάφειες» (σ. 11· η υπερβολική άποψή τους ότι τα τυπογραφικά λάθη του βιβλίου τού Β. είναι πολλά δεν μπορεί να υποστηριχθεί, φυσικά, από το ένα και μοναδικό λάθος που σημειώνουν οι ίδιοι στη σημ. 8). Αντίθετα, είδαμε προηγουμένως (βλ. εδώ, παραπάνω, 1) το τραγελαφικό αποτέλεσμα στο οποίο κατέληξε η επιλογή της «ιστορικής ορθογραφίας» στη διατριβή τού Α., και οι ερευνητές του χώρου γνωρίζουν την πολύ χαμηλή, από την άποψη της ορθογραφίας και της στίξης, ποιότητα των εκδοτικών δειγμάτων που έχει δώσει ως σήμερα ο δεύτερος από τους δύο συγγρ. [στο εξής: S], τόσο στην παλαιότερη, συνεταιρική με τον L. Nørgaard, έκδοση της λεγόμενης «Βυζαντινής Ιλιάδας» [*Διήγησις γενναμένη εν Τροία...*], 1975, όσο και στην πρόσφατη έκδοση της παραλλαγής Ο της «Αχιλλείδας», 1990.

Δεν θα είχε νόημα να επαναλάβω σημεία της παλαιότερης αναλυτικής παρουσίασης του βιβλίου τού Β., που έχω δημοσιεύσει (ό.π., σημ. 1). Οι συγγρ. γνωρίζουν τη βιβλιοκρισία αυτή, τη χρησιμοποιούν μέσα στο βιβλίο τους, αποδέχονται πολλές παρατηρήσεις της —διαφωνώντας μόνο με τις θετικές της αποτιμήσεις—, αλλά παραπέμπουν σ' αυτήν, παραδόξως, μόνον στον *Επίλογο* του βιβλίου τους (σ. 112)· η τακτική αυτή είναι ενδεικτική για τη φιλολογική συνέπεια με την οποία συντέθηκε το βιβλίο τους. Άλλη μία, ακόμη πιο περιέργη, ασυνέπεια είναι οι πολλές αντιφάσεις ανάμεσα στις, κατά ένα μονάχα χρόνο, προγενέστερες διαπιστώσεις και τα πορίσματα της διατριβής τού Α. (βλ. εδώ παραπάνω, 1) και στις διαπιστώσεις και τα πορίσματα που διατυπώνονται, συνεταιρικά, στο δεύτερο αυτό βιβλίο. Περιορίζομαι σε μια γρήγορη επισήμανση, αφενός των χρήσιμων παρατηρήσεων των συγγρ. και αφετέρου ορισμένων από τις πολλές επισφαλείς υποθέσεις και σκέψεις, ή τα λάθη τους:

Στην εξέταση της *Εισαγωγής* του βιβλίου τού Β. (σσ. 12-14) κρίνονται αρνητικά η χρήση του όρου «μεσαιωνικός ελληνικός» αντί του «βυζαντινός» και οι επισημάνσεις για τις αναλογίες ανάμεσα στις δυτικές και στην ελληνική μεσαιωνική δημόδη γραμματεία· τα επιχειρήματα των συγγρ. δεν είναι ισχυρά: πουθενά δεν εξηγείται πώς ο όρος «βυζαντινός» μπορεί να καλύπτει ταυτόχρονα και τον δυτικοκρατούμενο ή τον ισλαμοκρατούμενο ελληνισμό και την παραγωγή του, ενώ το «μάθημα» βυζαντινής χρονολογίας με τις παραπομπές σε στοιχειώδη και πάγκοινα γνωστή βιβλιογραφία και οι (αφθονότατες σε όλο το βιβλίο) παραπομπές σε υπό δημοσίευση εργασίες των συγγρ. δείχνουν έκδηλα τα συμπτώματα του νεοφωτίστου.

Η μόνη, ίσως, ορθή παρατήρηση εδώ αφορά την υπερτίμηση του Β. για τις ψυχολογικές επιπτώσεις της μάχης του Μαντζικέρτ (υπερεκτίμηση, πάντως, που δεν μπορεί να χρεώνεται —όπως παντού, μέσα στο βιβλίο— μόνο στον Β.,

αλλά ανήκει σε μεγάλη χορεία ιστορικών της λογοτεχνίας και άλλων μελετητών). Από την άλλη, η καταρχήν γόνιμη παρατήρησή τους για την αμφίβολη αρμοδιότητα και ωφελιμότητα της εφαρμογής μεταπολεμικών αφηγηματολογικών και άλλων λογοτεχνικών θεωριών πάνω στα κείμενα της μεσαιωνικής λογοτεχνίας δεν μπορεί να καταλήγει στην επίκριση ότι το βιβλίο του Β. εμφανίζεται «μάλλον ως εξωτερικός εκμοντερνισμός [με την αναφορά στη σύγχρονη θεωρητική βιβλιογραφία] παρά ως αποτέλεσμα ενός αισθητικά ανεπτυγμένου εκλεκτισμού», τη στιγμή που η διατριβή του Α. είναι γεμάτη από πολλές καθαρά διακοσμητικές αναφορές στην ίδια ή ανάλογη βιβλιογραφία (βλ. εδώ, παραπάνω).

Όπως είπαμε, η κύρια εξέταση απόκειται στα δέκα κεφάλαια του βιβλίου. Στο *Κεφάλαιο 1* (σσ. 15-21) γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπιστούν αντιρρητικά οι απόψεις του Β. για το «υπόβαθρο [φόντο] του 12ου αι.». Αν παρακάμψουμε τους αμφίβολους γενικούς αφορισμούς για τη βυζαντινή ιστορία, ιδεολογία και πολιτισμό (που διατυπώνονται —όπως όλες σχεδόν οι κρίσεις, παντού μέσα στο βιβλίο— με οριστικό και απόλυτο τρόπο), η μόνη, ίσως, ενδιαφέρουσα παρατήρηση των συγγρ. αφορά τη μεγάλη προσοχή με την οποία πρέπει να μιλούμε για «δημοφιλή» έργα της υστεροβυζαντινής εποχής, όταν στηριζόμαστε μόνο στο κριτήριο του αριθμού των γνωστών σήμερα μαρτύρων της χειρόγραφης τους παράδοσης (σ. 20). ωστόσο, η ορθή αυτή προειδοποίηση δεν έχει εμποδίσει τον Α. να υποστηρίξει ήδη, στη διατριβή του (βλ. εδώ, παραπάνω), ότι ο *Λίβιστρος*, π.χ., είχε μεγάλη επιτυχία «στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό του κοινό» όπως «το δείχνει ο αριθμός των [περισσότερων από τις άλλες μυθιστορίες] χειρογράφων» (σ. 217). Από εκεί και ύστερα, το κεφάλαιο αυτό περιέχει αρκετά αξιωματικά στερεότυπα: έτσι, π.χ., οι εξής απόλυτες διατυπώσεις: «για τους Βυζαντινούς δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική λύση πέρα από το αυτοκρατορικό σύστημα της Αυτοκρατορίας», «για τους Βυζαντινούς η εξήγηση για μια [πολιτική] κρίση ... βρίσκεται σχεδόν αποκλειστικά στη σφαίρα της θρησκείας», ή «όταν οι Βυζαντινοί μιλούσαν για κοσμικό και εκκλησιαστικό εννοούσαν, ειδικότερα, παγανιστικό και Χριστιανικό, και, ακόμη περισσότερο, με παγανιστικό εννοούσαν τα έργα της αρχαιότητας», όχι μόνο βλέπουν τους Βυζαντινούς απλώς ως ομοιόμορφο κοπάδι, αλλά δεν μπορούν να ισχύουν παρά για ένα τμήμα της «επίσημης» και αυλικής γραμματείας (από την οποία αντλούν τα επιχειρήματά τους οι συγγρ.), ενώ λίγα ξέρουμε για τις αντιλήψεις που κυκλοφορούν σε άλλους χώρους. Δεν λείπουν, επίσης, αυθαίρετες ερμηνείες των μαρτυριών: έτσι, π.χ., το χωρίο του Σχολάριου που συζητείται στη σ. 15 μπορεί να επιδέχεται και άλλη ερμηνεία: η θρησκευτικά ευεξήγητη άρνηση του Σχολάριου να ταυτίσει την εθνική του υπόσταση με τους [αρχαίους] Έλληνες μπορεί, κάλλιστα, να δείχνει ότι άλλοι σύγχρονοι, και ίσως και προγενέστεροί του, το έκαμαν ήδη. Επίσης, το κεφάλαιο περιέχει παρατραβηγμένες και ιδεοληπτικές γενικεύσεις: έτσι, π.χ., ενώ συχνά οι συγγρ. αποδίδουν τα χφφ σε εμπορική ζήτηση για τα έργα, και, μάλιστα, σε ζήτηση που εκπηγάει από την, ή ικανοποιείται στη, Δύση, ερμηνεύουν το γενικότερο —στα χφφ που παραδίδουν υστερομεσαιωνικά δημώδη έργα— φαινόμενο της συνύπαρξής τους με εκκλησιαστικά ή θεολογικά κείμενα ως δείγμα απαραίτητης «συγκάλυψης [camouflage]» των

δημωδών («κοσμικών») έργων (η αστυνομική αυτή άποψη φιλοξενείται και στη διατριβή του Α., όπως είδαμε παραπάνω). Ακόμη πιο παράδοξη είναι η προσπάθεια διαστροφής των στόχων ή των λεγομένων άλλων μελετητών: έτσι, π.χ., ο Β. αναφέρεται στις (ερωτικές) μυθιστορίες του 12ου αι. κ.ε. και όχι στις διδακτικές ή περιπετειώδεις διηγήσεις με ανατολική προέλευση, ενώ η αναφορά του «στα ποιήματα που αποδίδονται στον Πρόδρομο» δεν ισοδυναμεί με υιοθέτηση της άποψης ότι είναι γραμμένα από τον Θεόδωρο Πρόδρομο ούτε, φυσικά, ότι είναι γραμμένα στη γλώσσα με την οποία εκφραζόταν ή, καλύτερα, επικοινωνούσε επισήμως ο βυζαντινός αυτοκράτορας: σκιαμαχώντας με μια άποψη που δεν έχει καν διατυπωθεί, οι συγγρ. αναρωτιούνται (σ. 18) «Πώς μπορεί η γλώσσα του δρόμου να αποτελεί τον κοινό παρονομαστή ανάμεσα στον συγγραφέα των *Πτωχοπροδρομικών* και στον αυτοκράτορα, στον οποίο απευθύνονται τα κείμενα;», ξεχνώντας ότι τα Προδρομικά μπορούν κάλλιστα να παρουσιάζουν οποιονδήποτε «αποδέκτη» μέσα στις άδειες μιας λογοτεχνικής σύμβασης, και ότι, ούτως ή άλλως, δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως επίσημα έγγραφα αιτήσεων.

Δυστυχώς, τα ίδια αρνητικά γνωρίσματα απαντούν και στα υπόλοιπα κεφάλαια του βιβλίου. Η ορθή έμφαση στη ρητορική διάσταση των (ερωτικών) μυθιστοριών και στην ανάγκη μελέτης τους με σύγχρονά τους θεωρητικά εργαλεία, που έχουν στόχο την υφολογική διερεύνηση των κειμένων (*Κεφάλαιο 2*, σσ. 22-25), μετριάζεται, αμέσως κατόπιν, με αφοριστικές γενικεύσεις του τύπου: «ατομισμός και ρεαλισμός δεν έχουν καμιά θέση μέσα σε βυζαντινά συμφραζόμενα» (σ. 25).

Στο *Κεφάλαιο 3* (σσ. 26-33), η ορθή ένσταση ότι η πλασματική μυθιστορική αφήγηση δεν ξεκινά με τον *Διγενή* και τις (ερωτικές) μυθιστορίες, αλλά ήδη με μεταφράσεις ή νεότερες επεξεργασίες παλαιότερου γηγενούς υλικού (σ. 26) και οι δικαιολογημένες σκέψεις για τη δυσκολία εντοπισμού νεότερων ιδιωματικών στοιχείων στη γλώσσα των μεσαιωνικών κειμένων (σ. 29, σημ. 52), για τη μεγάλη διαφορά τονικού και προσωδιακού μέτρου (σ. 31) και για την ασυνέπεια της ταυτόχρονης προτίμησης τόσο της παραλλαγής G όσο και της παραλλαγής E του *Διγενή* (σσ. 31-32) αντισταθμίζονται, δυστυχώς, από ανεξήγητες βιβλιογραφικές παραλείψεις (όπως, π.χ., της διατριβής της Ι. Καραγιάννη) ή από διόγκωση ατελειών του βιβλίου του Β. (η επισήμανση ενός τυπογραφικού λάθους και η δυνατότητα διαφορετικής ερμηνείας ενός επιθέτου, στη σ. 30, σημ. 58, δεν στηρίζουν, βέβαια, τη γενικευτική απόφαση ότι «υπάρχουν χοντρά λάθη τόσο στα ελληνικά κείμενα όσο και στις μεταφράσεις των ελληνικών»).

Ενώ το *Κεφάλαιο 4* (σσ. 34-44) αντιμετωπίζει με δίκαιη περίσκεψη την υπόθεση για την παρουσία ενός μοτίβου «σωτηρίας» στα κείμενα των μυθιστοριών (σ. 34 κ.ε.) και συζητά γόνιμα την έννοια του *Έρωτος βασιλέως* (και *τυράννου*, σ. 37), φαίνεται να πέφτει έξω, όταν παραγνωρίζει τη σημασία του σχήματος της «αναζήτησης» και της «μύησης» (ή της «μυητικής διαδρομής», όταν περιορίζει αδικαιολόγητα τις σημασιολογικές δυνατότητες που έχουν οι λέξεις *δρώμενα*, *δράμα* (έτσι, π.χ., η λέξη *δράμα* στο παράθεμα από τον Βρυέννιο, σ.

40, σημ. 84, μπορεί να έχει πολύ περισσότερες έννοιες από όσες σημειώνονται) ή όταν αρνείται «κάθε βάση» (σ. 40) στη σύνδεση *Διγενή* και λόγιων (ερωτικών) μυθιστοριών ως προς το μοτίβο της (εκούσιας) απαγωγής της κόρης (σύμφωνα με τους συγγρ. —που δείχνουν, στο σημείο αυτό, να μη γνωρίζουν ούτε καν την υπόθεση του *Διγενή*—, η απαγωγή της κόρης από τον ήρωα δεν είναι εκούσια).

Όπως σημειώσαμε, τα κεφάλαια 5 και 8 του βιβλίου τού Β. δεν συζητούνται. Έτσι, τα επόμενα κεφάλαια στην κριτική των συγγρ. είναι το σύντομο *Κεφάλαιο 6* (σσ. 45-49) και τα εκτενέστερα *Κεφάλαιο 7* (σσ. 50-64) και *Κεφάλαιο 9* (σσ. 65-72). Ο απόλυτος και υπερβολικός τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα πράγματα είναι και εδώ έκδηλος: έτσι, τα πράγματα λιγότερα, από τα αρχαιϊστικά και τα λόγια, αλλά όχι ευκαταφρόνητα σε αριθμό, δημώδη κείμενα της εποχής των Παλαιολόγων χαρακτηρίζονται από τους συγγρ. ως «σταγών εν τω ωκεανώ» (σ. 45), η χρονολόγηση του *Χρονικού του Μορέως* αμφισβητείται με μια περίεργη συλλογιστική γύρω από την εποχή στην οποία ανήκει ένα από τα (μη αυτόγραφα) σωζόμενα χφφ (σσ. 45-46), η λογοτεχνική γλώσσα των (ερωτικών) μυθιστοριών υποτιμάται ως κάτι το «εντελώς» διαφορετικό από τις «τεχνητές [λογοτεχνικές] γλώσσες» («Kunstsprachen») άλλων περιόδων (σ. 46), οι ορθές μετρικές παρατηρήσεις του Α. Πολίτη για τον «πολιτικό στίχο» χαρακτηρίζονται, ατεκμηρίωτα, «θολές-χοντροκομμένες κρίσεις» (σ. 49· στη νεότερη βιβλιογραφία για τον ίδιο στίχο δεν περιλαμβάνονται άλλες εργασίες των Α. Πολίτη, S. Baud-Bovy, Χ. Συμεωνίδη κ.ά. πολλών), το χιούμορ της έκφρασης του Β. («ο πολιτικός στίχος δεν έχει να κάνει τίποτε με την πολιτική») θεωρείται, με σοβαροφάνεια, «παράξενη δήλωση» (σ. 49· αντίθετα, οι συγγρ. προφανώς θεωρούν πιο πετυχημένα τα λογοπαίγνια για τα παιδιά της Λαίδης Μάκβεθ και για τους μπάτλερ στα αστυνομικά μυθιστορήματα, που παραθέτουν στη σ. 36, σημ. 74). Οι αδυναμίες αυτές δεν θα είχαν και μεγάλη σημασία, αν οι συγγρ. είχαν διαβάσει προσεκτικά το έργο που κρίνουν ή τις παρατηρήσεις που έχουν δημοσιευτεί ύστερα από τη δημοσίευσή του: έτσι, π.χ., στη σ. 46 ειρωνεύονται τον Β. για μια έκφραση που δεν είναι δική του, αλλά παράπεμπει στον Ψυχάρη («spoken Greek of the time tranferred to parchment»), ενώ στη σ. 47, σημ. 99, ξαναδιορθώνουν τρία μεταφραστικά λάθη τού Β., δύο από τα οποία είχαν ήδη υποδειχθεί σε βιβλιοκρισία που αναφέρουν.

Το ίδιο άχαρο είναι το έργο του αναγνώστη, όσο προχωρεί στα επόμενα κεφάλαια. Δογματικές γενικότητες συνεχίζουν να παραγεμίζουν τη φλύαρη πραγμάτευση (έτσι, π.χ., σ. 56, «οι Βυζαντινοί ήταν ανίκανοι να γράψουν οτιδήποτε δίχως πρότυπα στο μυαλό τους και βιβλία πάνω στο τραπέζι τους»), ολόκληρες θεωρίες βασίζονται σε αδημοσίευτες ή και ανεκφώνητες —τη στιγμή που τυπώνεται το βιβλίο— ανακοινώσεις σε συνέδρια (όπως, π.χ. σ. 56, σημ. 132, η θεωρία για τη σχετική προτεραιότητα και πολύ πρώιμη χρονολόγηση του *Λίβιστρου*, που διατυπώθηκε στο Συμπόσιο «Neograeca Medii Aevi, II» της Βενετίας, τον Νοέμβριο του 1991· οι παραπομπές σε υπό δημοσίευση εργασίες των συγγρ., ή σε ανέκδοτες (και απρόσιτες), ή και ατελείωτες ακόμα, διατριβές ανέρχονται σε δεκάδες). Όταν αναφέρονται οι εκδοτικές προσπάθειες του S.,

αποσιωπούνται οι δημοσιευμένες επικριτικές βιβλιοκρισίες, ενώ διατυπώσεις του Β. και άλλων ερευνητών παρανοούνται: έτσι, π.χ., στη σ. 54, σημ. 123, στη χρονολόγηση του χφ Neap. gr. III Aa. 9, υποστηρίζεται λανθασμένα ότι στην κριτική έκδοση της *Ιστορίας Πτωχολέοντος* διατυπώνεται η άποψη ότι ο κώδικας «δεν είναι σύμμικτος» και ότι η προτεινόμενη εκεί χρονολόγηση αφορά ολόκληρο το χφ και όχι μόνον την παραλλαγή N της *Ιστ. Πτωχ.*, όπως γίνεται στην πραγματικότητα: στη σ. 61 υποστηρίζεται, ατεκμηρίωτα, ότι η (ορθή) μετάφραση του βισκίνα του *Καλλίμαχου* ως «πισίνα» («swimming pool») από τον Β. δημιουργεί «σοβαρές παρεξηγήσεις για τον μη ειδικό» αναγνώστη, και ότι ο Β. κακώς τοποθετεί την Ταρσό στην ακτή («his placing Tarsos at the coast»), ενώ το κείμενο του Β. δεν λέει πως η Ταρσός είναι παραθαλάσσια, όπως υπονοούν στην ένστασή τους οι συγγρ., αλλά πως είναι στην «παράκτια περιοχή» της νότιας Μ. Ασίας (πρβ. εκεί, ό.π., σημ. 1, σ. 109: «he arrives at the coast at Tarsos»: πράγματι, η πόλη απείχε πολύ λίγα χλμ. από τη θάλασσα: άλλωστε, και άλλα κείμενα, όπως, π.χ., ο *Απολλώνιος*, τη θεωρούν παραθαλάσσια).

Το *Κεφάλαιο 9* (σσ. 65-72), το οποίο πραγματεύεται την περιγραφή των (ερωτικών) μυθιστοριών που είναι μεταφράσεις/διασκευές δυτικών μυθιστοριών, στηρίζεται ενμέρει σε δευτερογενή (και, αρκετά επισφαλή, για την ώρα) στοιχεία της παλαιότερης έρευνας και των νεότερων προσπαθειών της Β. Olsen, και ενμέρει σε όχι πολύ καλά διατυπωμένες ή σαφείς υποθέσεις για τον *Πόλεμο της Τρωάδος*. Κατά τα άλλα, οι γνώσεις των συγγρ. για τα πρώτα (λαϊκά) λογοτεχνικά έντυπα είναι πολύ ισχνές (δεν αναφέρουν, π.χ., τις έρευνες των E. Layton, Στ. Κακλαμάνη, Δ. Μιχαηλίδη, κ.ά., δεν γνωρίζουν έντυπη έκδοση του *Ιμπέριου* πριν από το 1553, χαρακτηρίζουν διαρκώς τις εκδόσεις αυτές «φυλλάδια», αντί «φυλλάδες», κ.ά.). Ίσως δεν υπάρχει λόγος, και εδώ, να επιμεινουμε διεξοδικότερα στις αντιρούμενες απόψεις των δύο συγγρ. για τον αριθμό των χφφ που αρκούν για να αποδείξουν ένα έργο της εποχής «λαϊκό» ή «δημοφιλές», ή για τη σημασία που έχει για τη διάδοση ενός έργου ο βυζαντινοκρατούμενος/τουρκοκρατούμενος ή ο δυτικοκρατούμενος χώρος της αντιγραφής και παραγωγής των χφφ. Σύμφωνα με τη συλλογιστική των συγγρ., π.χ., τα επτά χφφ για ένα έργο όπως ο *Πόλεμος της Τρωάδος* είναι αριθμός «ασήμαντος» (σ. 67: οι συγγρ. δεν σημειώνουν αν γνωρίζουν και πολλά άλλα έργα της δημόδους λογοτεχνίας με μεγαλύτερο αριθμό χφφ), ενώ πρέπει, αν ακολουθήσουμε τη σκέψη τους, να υποφιαζόμαστε όλα τα χφφ που χρονολογούνται ύστερα από την Άλωση ως αντίγραφα που τα δημιούργησε αποκλειστικά η δυτική εμπορική ζήτηση (σ. 66: οι συγγρ. φαίνεται να πιστεύουν ότι τέτοια ζήτηση ήταν ανύπαρκτη πριν από τις αρχές του 16ου αι.). Αλλού, γίνονται ανοίξεις αριθμητικές ή χρονολογικές συγκρίσεις, όπως π.χ., ανάμεσα στη χειρόγραφη διάδοση των λόγιων και δημωδών (ερωτικών) μυθιστοριών και στη χειρόγραφη διάδοση των έργων του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, ή ανάμεσα στις μυθιστορίες και στις αναπαραγόμενες μέσα στο βυζαντινό αυλικό περιβάλλον ιστορικές συγγραφές (σσ. 66-67). Οι συγγρ. φαίνεται να γνωρίζουν —από πηγές που δεν κατονομάζουν— ότι ελάχιστοι μελετητές είδαν τον γνωστό ελληνικό «θεολογικό» κώ-

δικα της Βιέννης 244, και ότι, αν τον είδαν, «δεν πρέπει να είχαν διόλου ιδέα από παλαιογραφία» (σ. 68, σημ. 167· πρβ. και σ. 93, σημ. 233). Αντίθετα, δεν γνωρίζουν τίποτε για εικονογραφημένα χφφ έργων της εποχής, και έτσι αρνούνται τη δυνατότητα αυτή για τον Φλώριο και για άλλα έργα (σ. 69· ωστόσο, ξέρουμε από τον κατάλογο των πολιτικών βιβλιοθηκών του Ιωάννη Σούτσου και του Μανουήλ Ευγενικού πως τέτοια εικονογραφημένα χφφ —όπως, ίσως, δηλώνουν οι ενδείξεις: χαρτί «βιββάκινο φιγουράδο», έργο/διήγησις «φιγουράδο, -α»—, πρέπει να υπήρχαν, τουλάχιστο για τον Απολλώνιο, τη Θησηίδα, τον Ιμπέριο, την Κοσμογέννηση του Χούμνου και την άγνωστη από αλλού ερωτική μυθιστορία Φραντζέσκος και Μπέλα· βλ. Κ. Γ. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη του ΙΣΤ΄ αιώνα* (κώδ. *Vind. hist. gr.* 98), Θεσσ. 1983, σσ. 151-152, 378-379, 393).

Το Κεφάλαιο 10 (σσ. 73-90) συζητά αντιρρητικά τη «γενεαλογική» εξέταση των (ερωτικών) μυθιστοριών από τον Β. Η θεωρητική συζήτηση που προτάσσεται, σχετικά με την καταλληλότητα ή μη των νεότερων λογοτεχνικών μεθόδων (σσ. 72-76), είναι υπέρμετρα διογκωμένη, και την εξογκώνουν ακόμη περισσότερο οι όχι απόλυτα σχετικές υποσημειώσεις. Παρακάτω, ωστόσο, η χρήση παρατηρήσεων και πορισμάτων της διατριβής του Α. Ξαναφέρει τη συζήτηση στο ουσιαστικό της πεδίο· η κύρια θέση των συγγρ. μπορεί να συνοψιστεί σε δύο απόψεις: αντίθετα με τον Β., δέχονται μικρότερη σχέση των δημωδών «Παλαιολόγειων» τόσο με τις λόγιες «Κομνήνεις» όσο και με τις δυτικές μυθιστορίες. Πάντως, η αντιρρητική κριτική στρέφεται εδώ όχι τόσο απέναντι στον Β., όσο απέναντι στις διεισδυτικές, τις περισσότερες φορές, εργασίες της C. Cupane, κ.ά. μελετητών (βλ. τώρα, και τον τόμο A. M. Babbi – A. Pioletti – F. Rizzo Nervo – C. Stevanoni (επιμ.), *Medioevo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche...*, Soveria Manelli (Catanzaro) 1992). Ωστόσο, οι απόψεις των συγγρ. αναπτύσσονται πολύ καλύτερα, προσεκτικότερα και πιο συγκροτημένα στη διατριβή του Α. (βλ. εδώ, παραπάνω, 1), αν και δεν λείπουν και από εδώ ορθές ερμηνευτικές προτάσεις τους (όπως, π.χ. στις σσ. 87-89): αυτές, όμως, δεν αποτελούν την πλειοψηφία των παρατηρήσεων: έτσι, όπως είπαμε και παραπάνω: δεν στηρίζονται με συγκεκριμένα στοιχεία όσα λέγονται για την πρώιμη χρονολόγηση του *Λίβιστρου* (δεύτερο μισό του 13ου αι., ίσως στην αυτοκρατορία της Νικαίας)· η υποτιθέμενη δημιουργία του έργου για λόγους «εξωτικής απώθησης [δηλ. απόκρουσης, με απώθηση στον χώρο του εξωτικού]» της περιρρέουσας δυτικοκρατίας (σ. 83) είναι ξεκρέμαστη και δεν υποστηρίζεται ούτε από την ίδια τη διατριβή του Α.)· για τη συζήτηση του τρίμορφου Έρωτα (σ. 84) δεν χρησιμοποιείται η διδακτορική διατριβή της I. Καραγιάννη.

Στο Κεφάλαιο 11 (σσ. 91-101) συζητείται ο τρόπος με τον οποίο ο Β. παρουσιάζει και αποτιμά τις τρεις κύριες νεότερες θεωρίες για τη σύνθεση και την παράδοση των έργων της δημώδους υστερομεσαιωνικής λογοτεχνίας (και, ιδίως, των έργων με περισσότερες από μία εκφορές/παραλλαγές). Αντίθετα απ' ό,τι στο προηγούμενο κεφ., εδώ τον κύριο λόγο φαίνεται να έχει ο S., που, έχοντας ασχοληθεί περισσότερο με τα προβλήματα της «Αχιλλίδας», είναι εύ-

λογο να διαφωνεί με τις διαφορετικές, από τις δικές του, απόψεις των W. Bakker – A. van Gemert και, έμμεσα, του B. (δυστυχώς, φαίνεται ότι στη συζήτηση του χφ Vindob. theol. gr. 244 οι συγγρ. δεν πρόλαβαν να δουν την πρόσφατη δημοσιευμένη αναλυτική παλαιογραφική του περιγραφή· αλλιώς, πολλά πράγματα στο κεφάλαιο αυτό θα είχαν παραλειφθεί ή θα είχαν ξαναγραφτεί). Η διαφωνία αυτή απασχολεί το αρχικό τμήμα του κεφαλαίου, που προχωρεί κατόπιν και σε συζήτηση των θεωριών των M. και E. Jeffreys και του G. Spadaro. Πρέπει να πούμε, εδώ, ότι η σπασμωδική συζήτηση σημείων και από τις τρεις αυτές θεωρίες δεν οδηγεί τους συγγρ. σε συμπεράσματα πιο προχωρημένα από αυτά που απαντούν στις εργασίες που συζητούν· ίσως είναι ακόμα πολύ νωρίς για να έχουμε μια συνολική —αν υπάρχει— και πειστική λύση στα προβλήματα αυτά, που απασχολούν τα τελευταία χρόνια έντονα πολλούς ερευνητές.

Τέλος, το Κεφάλαιο 12 (σσ. 102-111) συζητεί το θέμα της σύγχρονης με τη δημιουργία των έργων, καθώς και της μεταγενέστερης, πρόσληψης των (ερωτικών) μυθιστοριών. Η ορθή αμφισβήτηση, από μέρους των συγγρ. των ενδείξεων κοινωνικής και ρεαλιστικής πραγματικότητας που μπορεί να απηχεί η ποικιλία των (ενικών και πληθυντικών) γραμματικών προσώπων και χαρακτηρισμών των αποδεκτών της αφήγησης μέσα στα κείμενα των μυθιστοριών θα μπορούσε να οδηγεί σε πιο γόνιμα αποτελέσματα από το τελικό συμπέρασμα πως, στο οποίο —αποκλειστικά— έχουν την (υπερβολική) τάση να υποτάσσουν τις (ερωτικές) μυθιστορίες. Επίσης, η αφοριστική αμφισβήτηση της αξίας που μπορεί να έχει για τον Καλλίμαχο η συμβολική/αλληγορική ερμηνεία της μυθιστορίας που περιγράφεται από τον Μανουήλ Φιλή (σσ. 106-108) φαίνεται να είναι ασύστατη: όπως σημειώσαμε και παραπάνω, ένα, τουλάχιστον, από τα βασικά σημεία της ανάγνωσης του Φιλή, η τελική επιστροφή των πρωταγωνιστών σ' ένα είδος εδεμικού (αλλά ταυτόχρονα, δοκιμασμένα και φρονηματισμένα ερωτικού) Παραδείσου βρίσκει στέρεα στηρίγματα στο ίδιο το κείμενο του Καλλίμαχου· δεν πρέπει, επίσης, να ξεχνούμε τις πάμπολλες άλλες αντιστοιχίες, καθώς και το ότι οι δύο συγγρ. δεν προτείνουν, ουσιαστικά, διαφορετική χρονολόγηση της μυθιστορίας από αυτήν που θα την τοποθετούσε στα χρόνια του Ανδρόνικου Παλαιολόγου. Αντίστοιχα ασύμφορη φαίνεται και η υποτίμηση της σημασίας του *Περί σωφροσύνης* του Μελιτηνιώτη και του *Λόγου παρηγορητικού περί Δυστυχίας και Ευτυχίας* (σ. 108), ενώ η παραγνώριση των χρήσιμων ενδείξεων πρόσληψης ή «διαλόγου» με τις (ερωτικές) μυθιστορίες, που απαντούν στην Κρητική λογοτεχνία της ακμής, είναι τουλάχιστον παράδοξη (είναι εμφανές και από άλλα στοιχεία πως οι συγγρ. βρίσκονται εντελώς έξω από τα νερά τους, όταν μελετούν οτιδήποτε βρίσκεται ύστερα από το 1453 —όπως δείχνει και η εξέταση των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων, στο κεφάλαιο 9—, και η βιβλιογραφική τους ενημέρωση είναι περιορισμένη· έτσι, π.χ., δεν θα έπρεπε, τουλάχιστον, να παραλείπεται η βασικότερη, κατά τα τελευταία χρόνια, συλλογική προσπάθεια για την Κρητική λογοτεχνία, ο τόμος D. Holton (επιμ.), *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge 1991).

Τέλος, ο μικρός *Επίλογος* του βιβλίου θυμάται για πρώτη φορά —αφού τις

έχει προηγουμένως χρησιμοποιήσει κατά κόρον— προηγούμενες δημοσιευμένες παρατηρήσεις για το βιβλίο του Β. και διατυπώνει προτάσεις για περαιτέρω έρευνα, αρκετές από τις οποίες είχαν ήδη υποδειχθεί. Οι αναπόδεικτες ενστάσεις, που γίνονται με συνοπτική διαδικασία, σε μία και μόνη υποσημείωση (σ. 112, σημ. 267· η υποσημείωση καταφέρνει, ευτυχώς, να επισημάνει ένα λάθος), και η πολύ σκεπτικιστική τελική επιφύλαξη των συγγρ. ότι «κανείς βυζαντινολόγος ή νεοελληνιστής, από μόνος του, δεν μπορεί να ονειρευτεί να γράφει μια σύνθεση που θα κάμνει ταιριαστή παρουσίαση κάθε σημείου της όλης περιοχής [των ερωτικών μυθιστοριών], από την κωδικολογία ως τη λογοτεχνική κριτική, από τον 10ο ως τον 17ο αι., από τον Διγενή ως τον *Ερωτόκριτο*» (σ. 113), δεν μειώνουν, φυσικά, την ωφελιμότητα προσπάθεια που επιχείρησε ο Β., οδηγώντας τους δύο συγγρ. να της αφιερώσουν μια βιβλιοκρισία 137 σελίδων· το συμπέρασμα, λοιπόν, που οι συγγρ. αρνούνται, ότι δηλ. το βιβλίο του Β. αποτελεί «ένα από τα πιο αξιόλογα βιβλία των τριάντα τελευταίων χρόνων», παραμένει ακλόνητο.

Η (αλφαβητικά καταστρωμένη) *Βιβλιογραφία* (σσ. 114-124), ο *Πίνακας χωρίων* (σσ. 125-126) και το *Ευρετήριο κυρίων ονομάτων, τίτλων και θεμάτων* (σσ. 127-137) ξαναθυμίζουν, σε εντονότερο βαθμό, το αλλοπρόσαλλο σύστημα μεταγραφής των ονομάτων που ακολουθούν οι συγγρ., καθώς και τον πολύ ατημέλητο και ελλιπή τρόπο με τον οποίο έγινε η μηχανογράφηση. Έτσι, επιτείνονται ακόμη περισσότερο οι δυσκολίες που είχαμε επισημάνει στη διατριβή του Α. (εδώ, παραπάνω, 1), καθώς δεν φαίνεται πια να υπάρχει το παραμικρό σταθερό κριτήριο μεταγραφής, ούτε για τα αρχαία και λόγια μεσαιωνικά, ούτε για τα δημώδη μεσαιωνικά και τα νεοελληνικά ονόματα. Έτσι, π.χ., όπως και στο κυρίως σώμα του βιβλίου, ο αναγνώστης μπορεί να διαβάζει Achilles, Akritis, Alexander, Apostolopoulos, Chatzigiakoumis, *Digenis*, Dimaras, Giatromanolakis, Kakoulidi, Kechagioglou, *Livistros*, Manassis, Markopoulos, Michailidis, *Peri Distichias ke Eftichias*, Sophokles, Thessaloniki, Isavella Tsavari, Zinos, αλλά και Achilleus, Aleksander, *Barlaam*, *Belisarios*, *Belthandros*, Kehagioglou, Libandros, Manuel, Manasses, Moschopulean, Musurus, Sophocles, Thessalonike, Ventzentios (= Βιτσέντσος Κορνάρος), Zeses, κ.ά.

Η ίδια έλλειψη σταθερού κριτηρίου ορθογράφησης απαντά και στα (λίγα) παραθέματα από τα κείμενα, όπου, συχνά, παρατηρείται απόκλιση από την τακτική που χρησιμοποιεί στη διατριβή του ο Α. (βλ. εδώ, παραπάνω, 1). Έτσι, π.χ., αφενός ακολουθείται συντηρητική ή αστήρικτη ορθογραφία (γύρον, εκεί όπου, ιδιώτας, κουβούκλι(ν), δτ' ήταν, τζιρίζουσι, ώραιωτάτους, καθώς και υπογεγραμμένη στις υποτακτικές, κ.τ.ό.), αφετέρου, όμως, εγκαταλείπονται κατά το δοκούν οι παραδοσιακές συμβάσεις (η υπογεγραμμένη στην υποτακτική, το δασυνόμενο αρχικό ρ-, κ.ο.κ.).

Σημειώνω, τέλος, παραδρομές και λάθη του βιβλίου: σ. 16, σημ. 15, γρ. Ιουδαϊκής, *complètes*· σ. 17, σημ. 17, γρ. *Ιωάννη*· σ. 29, γρ. so-called· σσ. 32, σημ. 63, 122, γρ. Oikonomidès· σσ. 43, 81, γρ. πῦρ· σ. 54 και *passim*, γρ. van Gemert (και όχι Van

Gemert)· σ. 59, σημ. 142, γρ. *après*· σ. 65, σημ. 156, γρ. *Sabbio*· σ. 72, σημ. 179, γρ. έκδοσης του «'Απόκοπου»· σ. 105 γρ. *ώφελούν* (και *όχι όφελούν* το λάθος είχε ήδη διορθωθεί στη βιβλιοκρισία μου για το βιβλίο του Β., ό.π., σημ. 1)· σ. 105, γρ. *άλαζονείαν*· σ. 112, γρ. *book production*· σ. 123, γρ. *Athènes*· στο Ευρετήριο, σ. 127 κ.ε., πολλές από τις αριθμητικές παραπομπές ύστερα από τη σ. 100 (αλλά και αρκετές άλλες προηγούμενες) έχουν διαταραχθεί ή είναι λανθασμένες: βλ., ενδεικτικά, τα λήμματα Garland, Panagiotakis, Pasquali, Schreiner, Smith, Sophocles, Tsavari, Turyn, Zacharias Kalliergis (λανθασμένα, αντί για το σωστό Nikolaos Kalliergis).

*

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως το πρώτο από τα βιβλία που παρουσιάσαμε είναι, παρά τις πολλές του ατέλειες, χρήσιμο στον μελετητή του *Καλλίμαχου*, του *Βέλθανδρου* και του *Λίβιστρου*, όπως και νεότερα άρθρα του συγγρ. Δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο και για το δεύτερο, συνεταιρικό και νεότερο έργο, που αστοχεί στις επιδιώξεις του και είναι κακογραμμένο· έτσι, ίσως, το βιβλίο αυτό δεν θα ταίριαζε να αποδίδεται στη δεύτερη από τις γήινες «έριδες», που τόσο την τιμά ο 24ος στίχος από τα ησιόδεια *Έργα και Ημέρες*, που διάλεξαν οι δύο συγγρ. ως μότο του βιβλίου τους (σ. 8), αλλά στην πρώτη, εκείνη που την περιγράφουν όμορφα ο 14ος και 15ος ησιόδειοι στίχοι: *ή μὲν γάρ πόλεμόν τε κακόν και δῆριν όφέλλει, / σχετλίη...*

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del seminario di Erice (18-25 settembre 1988) a cura di G. Cavallo, G. De Gregorio e M. Maniaci [Biblioteca del «Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell'Università di Perugia». Collana diretta da Claudio Leonardi ed Enrico Menestò 5], Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo 1991, 2 τόμοι, σελ. XII, 842.

Το θέμα του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Παλαιογραφίας που πραγματοποιήθηκε στο Erice της Σικελίας τον Σεπτέμβριο του 1988 ήταν η εξέλιξη της γραφής και η παραγωγή χειρογράφων και κειμένων στις επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν εντάσσονται σε έξι ενότητες ανάλογα με την περιοχή στην οποία αναφέρονται. Η πρώτη ενότητα (*La Grecia e le isole*) καλύπτει με τέσσερις ιδιαίτερα σημαντικές και ενδιαφέρουσες εισηγήσεις τις αντιγραφικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο και τα νησιά. Συγκεκριμένα, ο G. Prato διερευνά την παραγωγή χειρογράφων μακριά από τα μεγάλα και γνωστά κέντρα εστιάζοντας την προσοχή του στη Στερεά και τη Δυτική Ελλάδα. Ο E. Lamberz ανασυστήνει με επιτυχία τα βιβλιογραφικά εργαστήρια των αγιορειτικών μοναστηριών, ενώ ο D. R. Reinsch φωτίζει, με βάση τις παρατηρήσεις του σε χειρόγραφα του ευρύτερου ηπειρωτικού χώρου (από το Δυρρά-

χιο έως τη Ναύπακτο), τις πολιτιστικές σχέσεις και ανταλλαγές ανάμεσα στη Δυτική Ελλάδα και την Κάτω Ιταλία. Τη συμβολή, τέλος, των κρητικών γραφών του 15ου και του 16ου αι. στην παράδοση των κειμένων των Ελλήνων επιστολογράφων διαπιστώνει και τονίζει με ιδιαίτερη πειστικότητα ο M. Sicherl.

Στη δεύτερη ενότητα (*Le aree orientali*) εντάσσονται ανακοινώσεις που παρακολουθούν την αντιγραφή χειρογράφων από χριστιανούς γραφείς τον τέταρτο αιώνα (C. Rapp), την επιβίωση του ελληνικού πολιτισμού στην Παλαιστίνη μετά την αραβική κατάκτηση (C. Mango), την παραγωγή συριακών χειρογράφων από το 400 έως το 740 (M. Mundell Mango), τις παλαιογραφικές ιδιαιτερότητες των μικρασιατικών χειρογράφων από τον 9ο έως τον 12ο αι. (E. Gamillscheg) και τη διάδοση της «*minuscule bouletée*» στις βυζαντινές επαρχίες (M. L. Agati).

Χάρη στη συμβολή πολλών επιστημόνων η διατήρηση και εξέλιξη της ελληνικής γραφής στην Ιταλία είναι ένα από τα πιο μελετημένα κεφάλαια της ελληνικής παλαιογραφίας. Η έρευνα στον χώρο αυτόν προωθήθηκε σημαντικά και με αρκετές ανακοινώσεις στο συνέδριο του *Erice*. Τα ελληνικά στην εκκλησιαστική σχολή της Verona (W. Berschin) και η γραφή «*alla greca*» στην Ιταλία του 14ου αι. (A. Petrucci), η μικρογράμματη γραφή στο στιλ του γραφέα Αναστασίου («*tipo Anastasio*», L. Perria), η γραφή και τα βιβλία στη σχολή του αγ. Νείλου του Rossano στη Grottaferrata (S. Lucà) και τα προβλήματα της αποκατάστασης παλίμψηστων κωδίκων της ίδιας μονής (E. Crisci), το αντιγραφικό εργαστήριο του S. Salvatore στη Messina (M. B. Foti), ο γραφέας Ιωαννίκιος (N. Wilson), οι γραφείς και τα έγγραφα του αρχείου της Sevilla της Ισπανίας (A. Bravo Garcia) ήταν από τα θέματα αυτής της ενότητας (*L'Italia*). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ανακοινώσεις του K. Alpers για μια εγκυκλοπαίδεια του 9ου αι. και τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία και την παράδοση του ελληνικού *Ετυμολογικού* στην Κωνσταντινούπολη και την Κάτω Ιταλία, και του G. De Gregorio σχετικά με τη διακίνηση χειρογράφων του Αριστοτέλη από την Ανατολή στη Δύση και αντίστροφα. Η συμβολή τους έγκειται κυρίως στο ότι συνδυάζουν την παλαιογραφία με τη φιλολογική και ιστορικοπολιτιστική έρευνα και διαφωτίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Ιταλία σε εποχές κατά τις οποίες η επικοινωνία, για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, είναι αρκετά αναπτυγμένη.

Με την τέταρτη ενότητα (*Libri e figure di età umanistica*) εγκαταλείπεται οριστικά η βυζαντινή εποχή και το ενδιαφέρον στρέφεται στη διακίνηση της ελληνικής γνώσης και των ελληνικών χειρογράφων την εποχή της Αναγέννησης και του Ουμανισμού στην Ευρώπη. Οι ανακοινώσεις της A. Cataldi Palau και της B. Modrain διερευνούν με επιτυχία τα προβλήματα δύο συλλογών χειρογράφων και τις ανασυστήνουν: η πρώτη της βιβλιοθήκης του γνωστού Έλληνα λογίου του 15ου αι. Μάρκου Μαμουνά, που περιλαμβάνει αρκετά αξιόλογα χειρόγραφα, και η δεύτερη της συλλογής των κωδίκων που αγόρασε η πόλη του Augsburg από τον διάσημο έμπορο ελληνικών χειρογράφων του 16ου αι. Αντώνιο Έπαρχο. Στην ίδια ενότητα περιλαμβάνονται και η παρουσίαση του G.

De Andrés Martínez για τον ελληνισμό του Τολέδο στην εποχή του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου και του A. L. Rey σχετικά με ένα αναγεννησιακό χειρόγραφο με τα Ομηρόκεντρα, που τμήματά του σώζονται σήμερα στους κώδικες Vatic. Palat. gr. 326 και Vallic. F 16.

Η πέμπτη ενότητα (Tra scrittura e arte) είναι αφιερωμένη στις σχέσεις της γραφής με την τέχνη είτε σε μνημεία και επιγραφές (G. Traina – M. Falla Castelfranchi, A. Cutler) είτε σε εικονογραφημένα χειρόγραφα (P. Canart – S. Dufrenne, G. Ostuni, A. Weyl Carr).

Στην τελευταία ομάδα (Qualche nota codicologica) περιλαμβάνονται δύο ανακοινώσεις που επιδιώκουν να στηρίξουν την έρευνα για την προέλευση των χειρογράφων και σε μη παλαιογραφικά δεδομένα. Τα θέματά τους είναι η προέλευση της φόρμουλας *ή μὲν χεὶρ ἢ γράψασα* στα ελληνικά χειρόγραφα (B. Άτσαλος) και ο καθορισμός της προέλευσης της στάχωσης των κωδίκων με βάση τεχνικές ιδιαιτερότητες (P. Canart – D. Grosdidier de Matons – Ph. Hoffmann).

Η δημοσίευση ολοκληρώνεται με την καταληκτική ομιλία του προέδρου της Επιτροπής Ελληνικής Παλαιογραφίας J. Irigoien με τίτλο «Essai de bilan et perspectives d'avenir» και με ένα πολυσέλιδο ευρετήριο των χειρογράφων που αναφέρονται στις ανακοινώσεις.

Η χρησιμότητα των Πρακτικών του Συνεδρίου της Ελληνικής Παλαιογραφίας του Ericice για τους ερευνητές είναι αναμφισβήτητη, και για τον λόγο αυτόν η προσφορά και η συμβολή τόσο των συγγραφέων-ομιλητών όσο και των επιμελητών της δίτομης έκδοσης, που διεκπεραίωσαν με επιτυχία ένα δύσκολο έργο, πρέπει να επαινεθεί ιδιαίτερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΙΑΣΗ

P. Eleuteri και *P. Canart*, *Scrittura greca nell'umanesimo italiano*, [Documenti sulle arti del libro, Collezione diretta da Alberto Vigevani XVI], Milano 1991, σελ. 202.

Σε μια εξαιρετικά φροντισμένη έκδοση, όπως είναι άλλωστε όλες οι εκδόσεις της σειράς, κυκλοφόρησε πριν δύο χρόνια το έργο δύο γνωστών παλαιογράφων, του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βενετίας Paolo Eleuteri και του Διευθυντή του Τμήματος Χειρογράφων της Βατικανής Βιβλιοθήκης Paul Canart, με θέμα την ελληνική γραφή την εποχή της ιταλικής Αναγέννησης.

Στην εισαγωγή του έργου (Introduzione, σσ. 9-20), που είναι γραμμένη κατά κύριο λόγο από τον P. Canart (βλ. τον πρόλογο στη σ. 7: «Paul Canart ha impostato l'introduzione, Paolo Eleuteri l'ha compleata ed è responsabile delle singole schede»), γίνεται αναφορά στην ελληνική γραφή αυτής της εποχής και περιγράφονται οι τάσεις που επικρατούν. Την πρώτη ομάδα αποτελούν οι γραφές των Ελλήνων λογίων και οι απομιμήσεις τους (η επίδραση,

π.χ., της γραφής του Θεοδώρου Μετοχίτη ή του Δημητρίου Κυδώνη στη γραφή του Μανουήλ Χρυσολωρά, του Ισιδώρου Κιέβου κ.ά.), τη δεύτερη οι γραφές που έχουν ένα προσωπικό επισευρμένο στίλ, την τρίτη όσες έχουν δεχτεί δυτικές επιδράσεις (όπως αυτές του Lorenzo Valla, του Ambrogio Traversari, του Marcilio Ficino κ.ά.) και τέλος αυτές που αντιγράφουν το στίλ παραδοσιακών γραφών, όπως της ανισοστρόγγυλης ή της Μονής Οδηγών.

Στο κύριο τμήμα του έργου (*Schede e esempi di scrittura*, σσ. 26-195), γραμμένο από τον P. Eleuteri, παρουσιάζονται 82 Έλληνες και Ιταλοί λόγιοι και γραφείς (μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο Γερμανός Jakob Questenberg) που έζησαν στην Ιταλία και άλυσαν με τη δράση τους την περίοδο από το τέλος του 14ου έως τα μέσα του 16ου αιώνα. Σ' αυτούς περιλαμβάνονται αρκετοί σημαντικότεροι και γνωστοί λόγιοι, όπως ο Θεόδωρος Γαζής (αρ. 1), ο Ιωάννης Αργυρόπουλος (αρ. 27), ο Κωνσταντίνος Λάσκαρης (αρ. 31), ο Άλδος Μανούτιος (αρ. 35), ο Βησσαρίων (αρ. 50), ο Angelo Poliziano (αρ. 51), ο Francesco Filelfo (αρ. 76) αλλά και λιγότερο επώνυμοι, όπως ο Gioachino della Torre (αρ. 19) ή ο Aulo Giano Parrasio (αρ. 47).

Τα επιμέρους λήμματα είναι οργανωμένα κατά το ακόλουθο σχήμα: προηγείται ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα που περιλαμβάνει πληροφορίες για τις δραστηριότητες (διδασκτικές, μεταφραστικές ή αντιγραφικές) και τις σχέσεις τους με σύγχρονους γραφείς ή λογίους. Ακολουθεί μια συνοπτική περιγραφή των κυριότερων χαρακτηριστικών της γραφής τους και των ιδιαιτεροτήτων του κώδικα από τον οποίο απεικονίζεται δείγμα γραφής. Ακολουθεί η βιβλιογραφία κατανεμμένη σε τρεις ενότητες: στην πρώτη (*Bibliografia*) καταχωρούνται άρθρα και μελέτες για τον γραφέα γενικά, στη δεύτερη (*Manoscritti*) περιλαμβάνονται εργασίες που αναφέρονται στην αντιγραφική του παραγωγή, ενώ στην τρίτη (*Tavola*) δηλώνεται αρχικά το χειρόγραφο από το οποίο προέρχεται η φωτογραφία-δείγμα γραφής και ακολουθεί η βιβλιογραφία που σχετίζεται με το χειρόγραφο αυτό.

Τόσο η παλαιογραφική ανάλυση όσο και η βιβλιογραφία διακρίνονται για την αποδεδειγμένη και από άλλες εργασίες του συντάκτη τους ακρίβεια, τελειότητα και πληρότητα.

Δύο μόνο παρατηρήσεις θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς, παρατηρήσεις που σχετίζονται αφενός με τη διάταξη της βιβλιογραφίας και αφετέρου με την επιλογή των εικονιζόμενων δειγμάτων γραφής. Θα διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό τον αναγνώστη-χρήστη η ύπαρξη κάποιας αξιολογικής κατάταξης της βιβλιογραφίας, ώστε αυτός να μην αναγκάζεται να ανατρέχει σε δυσεύρετα, μερικές φορές, άρθρα για μια ασήμαντη μόνο αναφορά του γραφέα ή του χειρογράφου. Θα ήταν επίσης χρήσιμο για τους ερευνητές, αν δεν επαναλαμβάνονταν πίνακες χειρογράφων που είναι ήδη γνωστοί από άλλα έργα (σε μερικές περιπτώσεις οι φωτογραφίες είναι δημοσιευμένες είτε στο *Repertorium der griechischen Kopisten*, Wien 1981 και 1989, των E. Gamillscheg και D. Harlfinger, είτε στα *Specimina griechischer Kopisten der Renaissance*, Berlin 1974, του D. Harlfinger, όπως, π.χ., Tav. XIII Nicola Secudino, Tav. XXVII Giovanni Argiropulo, Tav. LXXX Ciriaco Pizziccoli d'Ancona), αλλά αδημοσίευτες φωτογρα-

φίες, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία συγκριτικού υλικού.

Το βιβλίο αυτό, που έρχεται να συμπληρώσει με τους Ιταλούς ελληνιστές και γραφείς ελληνικών χειρογράφων το ανάλογο έργο του D. Harlfinger για τους Έλληνες γραφείς της Αναγέννησης, δικαιώνει απόλυτα την ελπίδα που εκφράζουν οι συγγραφείς στον πρόλογο του βιβλίου (βλ. σ. 7) ότι θα αποτελέσει ασφαλώς ένα χρήσιμο εργαλείο όχι μόνο για τους παλαιογράφους αλλά και για όλους όσοι ασχολούνται με τον ουμανισμό και την ιστορία της χειρόγραφης παράδοσης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Ο «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β' μισό του ΙΕ' αιώνα. Τα μόνα γνωστά σπαράγματα [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 43, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία], Αθήνα 1992, σελ. 200.

Πρόκειται για μια αξιόλογη μελέτη, η οποία συνεχίζει την προσπάθεια του π. Jean Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle*, Paris 1971, για τον εντοπισμό σπαραγμάτων του Ιερού Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που αποτελεί ένα ανεκτίμητο ιστορικό μνημείο. Ο συγγραφέας, μελετώντας ένα σύμμικτο, ακέφαλο και κολοβό χειρόγραφο της Μητρόπολης Σάμου και Ικαρίας, που φέρει τον ταξινομικό αριθμό 12, διαπίστωσε ότι δεκαέξι φύλλα του αποτελούσαν αυθεντικές ενότητες του Ιερού Κώδικα. Το εύρημά του αυτό προσφέρει σημαντικές ιστορικές πληροφορίες για τη δράση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο χρονικό διάστημα 1474-1498, περίοδο κατά την οποία παρατηρείται το μεγάλο χρονικό χάσμα του Ιερού Κώδικα, και προσδίδει νέες διαστάσεις στη διπλωματική αυτών των κειμένων.

Παρότι αυτό το χειρόγραφο της Σάμου περιγράφηκε τέσσερις φορές από τους ερευνητές (Μηνά Μινωΐδη, Επαμ. Σταματιάδη, Οδ. Λαμφΐδη και Ιωάν. Αναστασίου), ωστόσο δεν είχε εντοπιστεί η προέλευση και η διπλωματική των φύλλων 193-209. Τα φύλλα αυτά είναι πράγματι σπαράγματα, όπως προκύπτει και από την επικόλλησή τους σε ειδικές λωρίδες για τη συγκράτησή τους στο χειρόγραφο.

Η μελέτη αυτή, που χαρακτηρίζεται από την επιστημονική ακρίβεια και την ορθή χρήση του αρχειακού υλικού, διακρίνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο διερευνάται το χειρόγραφο της Σάμου και ειδικότερα το ζήτημα της διπλής αρίθμησης των φύλλων του. Η πρώτη αρίθμηση, με μελάνι, πραγματοποιήθηκε από τον Ε. Σταματιάδη, ο οποίος μελέτησε το χειρόγραφο στη βιβλιοθήκη της μονής του Τιμίου Σταυρού της Σάμου στα τέλη του περασμένου αιώνα. Η δεύτερη αρίθμηση, με μολύβι, έγινε από τον Ι. Αναστασίου, ο οποίος καταλογογράφησε τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Μητρόπολης Σάμου. Το 1891 το χει-

ρόγραφο αριθμούσε 257 φύλλα, όπως προκύπτει από την αρίθμηση του Σταματιάδη. Όταν ο Αναστασίου μελέτησε το χειρόγραφο, έλλειπαν τέσσερα φύλλα, γι' αυτό και προέβη σε καινούρια αρίθμηση. Σήμερα, που έχουν επιστραφεί αυτά τα τέσσερα φύλλα, ο συγγρ. ακολουθεί την αρίθμηση του Σταματιάδη. Κατατάσσει τα φύλλα σύμφωνα με την πιθανή σειρά συγγραφής τους και όχι με τη σειρά που διασώζονται στο χειρόγραφο και αποκαθιστά την εσφαλμένη επικόλληση ενός φύλλου, το οποίο είχε κολληθεί ανάποδα (πρώτα το verso και μετά το recto). Επίσης, με τη δημοσίευση των πανομοιοτύπων των σπαραγμάτων παρέχει στον αναγνώστη μιαν αυθεντική εικόνα του Ιερού Κώδικα.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης ο συγγρ. παρέχει ενδιαφέρουσες ιστορικές πληροφορίες για τη συγκρότηση και τη χρήση του Ιερού Κώδικα με σκοπό να δείξει την αυθεντικότητα αλλά και την αξία των σπαραγμάτων του χειρογράφου της Σάμου. Τα αρχαιότερα τμήματα του Ιερού Κώδικα από τη μεταβυζαντινή περίοδο σώζονται στον Κώδικα Α' του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού, που περιέχει πατριαρχικές πράξεις, συνοδικές αποφάσεις, υπομνήματα εκλογών, αναγραφές αφιερωμάτων και διάφορα σημειώματα. Ο συγγρ. ανασκευάζει τις απόψεις των παλιότερων ερευνητών, που υποστήριζαν ότι ο Κώδικας Α' (α) συντάχθηκε στο β' μισό του 17ου αιώνα, (β) είναι άγνωστος ο σκοπός της συγγραφής του και (γ) η αρχαιότερη εγγραφή του ανατρέχει στο έτος 1538.

Από την παρούσα μελέτη προκύπτει ότι ο Κώδικας Α' συγκροτήθηκε πριν από τις αρχές του 1564 και αποτελούσε μιαν ενότητα του Ιερού Κώδικα στην οποία καταγράφονταν τα αφιερώματα. Ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι η πρώτη εγγραφή στον Ιερό Κώδικα από τη μεταβυζαντινή περίοδο έγινε το 1564. Η ενότητα αυτή εγκαταλείφθηκε μετά το 1580, έμεινε αχρησιμοποίητη για 25 χρόνια και επί Νεόφυτου Β' χρησιμοποιήθηκε για την καταχώριση πατριαρχικών πράξεων και συνοδικών αποφάσεων (η αρχαιότερη εγγραφή χρονολογείται στο έτος 1609). Αργότερα απέκτησε και ευρύτερο περιεχόμενο, καθώς άρχισαν να καταγράφονται και υπομνήματα εκλογής αρχιερέων, που χρονολογούνται από την 1η Ιουνίου του 1616.

Ο συγγρ., για να δείξει ότι τα φύλλα του σαμιακού χειρογράφου είναι γνήσια σπαραγματα του Ιερού Κώδικα και όχι αντίγραφα του, επικαλείται τα εξής στοιχεία: (α) την αντιστοιχία της ηλικίας του χαρτιού και της χρονολογίας των κειμένων (1474-1498) και (β) την αποκάλυψη της ταυτότητας δύο προσώπων από εκείνα που έγραψαν τα κείμενα στα σπαραγματα του σαμιακού χειρογράφου. Πρόκειται για τον Μανουήλ Κορίνθιο, λόγιο, διδάσκαλο της Πατριαρχικής Σχολής και μέγα ρήτορα του Πατριαρχείου, καθώς και για τον μέγα χαρτοφύλακα του Πατριαρχείου Δημήτριο, που έζησαν κατά το β' μισό του 15ου αιώνα.

Σχετικά με τη διπλωματική των κειμένων αυτών των φύλλων ο συγγραφέας αναφέρει μια συνθήκη που υπήρχε από τη βυζαντινή εποχή, σύμφωνα με την οποία ο μέγας χαρτοφύλακας απομνημόνευε μ' ένα σημείωμα στον Ιερό Κώδικα την άνοδο ενός πατριάρχη στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Τέτοιο σημείωμα υπάρχει και σ' ένα φύλλο του σαμιακού χειρογράφου, που αναφέρεται στην επιστροφή του Διονυσίου Α' στον πατριαρχικό θρόνο τον Ιούλιο του 1488 και προαναγγέλει την καταχώριση των συνοδικών πράξεων στον κώδικα. Επίσης, οι

ιδιόχειρες υπογραφές των συνοδικών αρχιερέων σε πέντε πράξεις πείθουν για την αυθεντικότητα αυτών των χειμένων και για την οργανική τους συσχέτιση με τον Ιερό Κώδικα. Την αυθεντικότητα αυτή ενισχύει και ο τρόπος καταχώρισης των πράξεων του Πατριαρχείου στον Ιερό Κώδικα, είτε με την καταγραφή ολόκληρου του χειμένου της πράξης, είτε με την καταχώριση ενός σημειώματος γι' αυτήν· στη δεύτερη περίπτωση δεν υπήρχαν ιδιόγραφες υπογραφές, αλλά αναγράφονταν μόνο τα ονόματα των αρχιερέων που είχαν υπογράψει την πράξη. Στα σπαράγματα του σαμιακού χειρογράφου παρατηρούνται και οι δύο πρακτικές. Όλα αυτά τα κριτήρια για τον έλεγχο της αυθεντικότητας των φύλλων του σαμιακού χειρογράφου μαρτυρούν και πείθουν ότι πρόκειται για σπαράγματα του Ιερού Κώδικα.

Ο συγγρ. επικαλείται διάφορα τεκμήρια για να δείξει ότι ο Ιερός Κώδικας χρησιμοποιούνταν κατά το β' μισό του 15ου αιώνα, διότι μόνο στην περίπτωση αυτή τα φύλλα του σαμιακού χειρογράφου θα αποτελούσαν γνήσια σπαράγματά του, αφού το παλιότερο ανάγεται στο έτος 1474. Η πρώτη μαρτυρία για τη χρησιμοποίηση του Ιερού Κώδικα κατά την εποχή αυτή χρονολογείται το 1455 σε ένα πιττάχιο που έστειλε ο οικουμενικός πατριάρχης Γεννάδιος προς τον σιναΐτη Ιωακείμ. (Η πρακτική καταχώρισης των ομολογιών πίστεως στον Ιερό Κώδικα μαρτυρείται και από ένα πατριαρχικό κείμενο του 1484.) Η δεύτερη μαρτυρία παρέχεται από το χρονικό *Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως Ίστορία*. Αποσπάσματα του Ιερού Κώδικα φαίνεται ότι χρησιμοποίησε και ο μέγας χαρτοφύλακας Θεόδωρος Αγαλλιανός το 1463 στους απολογητικούς του λόγους, που αναφέρονται στην αφαίρεση του οφφικίου του.

Ο Ιερός Κώδικας αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή για την ιστορία του θεσμού του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και για την ιστορία της ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία. Η ανασύσταση του Πατριαρχείου, που έγινε λίγους μήνες μετά την άλωση, βοήθησε στην αναδιοργάνωση της ελληνικής κοινωνίας. Ασφαλώς η τήρηση του Ιερού Κώδικα μετά την άλωση δεν άρχισε στις 10 Οκτωβρίου 1474, ημερομηνία που έχει το αρχαιότερο σπάραγμα, ούτε όσα σώζονται στο χειρόγραφο της Σάμου είναι τα μοναδικά φύλλα που περιείχε.

Στο τρίτο μέρος ο συγγραφέας επιχειρεί μια διπλωματική έκδοση των χειμένων παρέχοντας πλήρη περιγραφή, κριτικό υπόμνημα, περίληψη και ιστορικά σχόλια. Η επαναδημοσίευση των χειμένων κρίθηκε αναγκαία από τον συγγρ. επειδή η έκδοση του Σταματιάδη (1891) παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες, όπως είναι (α) ο μη εντοπισμός της διπλωματικής αυτών των χειμένων, με αποτέλεσμα να δοθεί η εντύπωση ότι πρόκειται για αντίγραφα συνοδικών και πατριαρχικών εγγράφων, (β) η σιωπηρή διόρθωση λαθών και η ανακριβής μεταγραφή του χειμένου με παραλήψεις φράσεων και παραναγνώσεις, (γ) ο μη εντοπισμός της λανθασμένης επικόλλησης ενός φύλλου του χειρογράφου, με αποτέλεσμα να επιχειρήσει ο εκδότης σιωπηρά τη σύνδεση των δύο χειμένων με κάποια προσθήκη, και (δ) η παράλειψη του τελευταίου τμήματος μιας συνοδικής απόφασης.

Τα σπαράγματα περιλαμβάνουν εννέα κείμενα. Τα τρία πρώτα, που ανάγονται στη χρονική περίοδο Οκτ. 1474 - αρχές 1475, αναφέρονται στην πρωτο-

βουλία που εκδηλώθηκε το 1474 και υποχρέωσε το Πατριαρχείο στην καταβολή ετήσιου φόρου στους Τούρκους. Πρόκειται για μια πρωτοβουλία πολυσήμαντη, που προσέδωσε νέες διαστάσεις στις σχέσεις του Πατριαρχείου με την πολιτική εξουσία και με την ελληνική κοινωνία. Οι ανθενωτικοί, που ανέλαβαν το Πατριαρχείο, επιδίωκαν να μείνουν απόλυτα κυρίαρχοι στα θέματα της πνευματικής επιστασίας των χριστιανών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι αντίπαλοί τους αρχικά αντιπολιτεύονταν το Πατριαρχείο στην πιστή τήρηση του κανονικού δικαίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, προσπαθώντας να εκμεταλλευτούν τις μικρές αποκλίσεις του, που υπαγορεύονταν από την πραγματικότητα, με σκοπό να απομακρύνουν τον πατριάρχη από τον θρόνο του. Οι ανθενωτικοί, για να αναχαιτίσουν την επερχόμενη άνοδο των αντιπάλων τους στον πατριαρχικό θρόνο, επικαλούνταν τον ιη' κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, που απαγόρευε τὸ τῆς συνωμοσίας ἢ φατρίας ἔγκλημα και τους καθαιρούσαν.

Οι αντίπαλοι του πατριάρχη Συμεών Α' υποσχέθηκαν στην Πύλη την ετήσια καταβολή δύο χιλιάδων χρυσίνων στην περίπτωση που θα αναλάμβαναν αυτοί τα ηνία του Πατριαρχείου. Ο σουλτάνος δεν ικανοποίησε την πρότασή τους, μολονότι αυτοί είχαν ορίσει και εγγυητές, διότι πίστευε ότι δεν θα είχαν τη συνδρομή των αρχιερέων και του λαού. Αποδέχτηκε, όμως, την ιδέα της καταβολής ετήσιου φόρου και ζήτησε από τον πατριάρχη Συμεών Α' να τον καταβάλει. Έτσι από το 1474 η Εκκλησία εντάχτηκε στους φορολογικούς μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους και υποχρεώθηκε στην καταβολή του ετήσιου φόρου δύο χιλιάδων χρυσίνων. (Ο φόρος αυτός αντιδιαστέλλεται από την καταβολή του *πεσχεσίου* κατά την ανάρρηση κάθε νέου πατριάρχη, που εγκαινιάστηκε το 1466 επί της πρώτης πατριαρχίας του Συμεών Α'.) Σύμφωνα με την πατριαρχική εγκύκλιο που εκδόθηκε μετά τον Οκτώβριο και πριν από τα Χριστούγεννα του 1474, ο Συμεών Α' αναγκάστηκε να αποδημήσει για την αναζήτηση οικονομικής βοήθειας με σκοπό την καταβολή του ετήσιου φόρου στην Πύλη.

Με τους κατηγορούς του πατριάρχη Συμεών Α' συνέπραξαν ο πρόεδρος Ηρακλείας Γαλακτίων και δύο οφφικιάλιοι (ο μέγας σκευοφύλακας Γεώργιος Γαλησιώτης και ο μέγας εκκλησιάρχης Μανουήλ Χριστώνυμος), οι οποίοι καθαιρέθηκαν με συνοδική απόφαση στις αρχές του 1475. Από τη συνοδική απόφαση του 1474 που αθώωσε τον πατριάρχη Συμεών Α' προκύπτει ότι η Πύλη, μαζί με το θεσμό του Πατριαρχείου, αναγνώρισε και το σύστημα κανόνων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Γι' αυτό στην αθωωτική απόφαση της συνόδου ο σουλτάνος δεν αντέδρασε.

Το 4ο κείμενο αναφέρεται στην ανατροπή των αποφάσεων της Συνόδου της Φλωρεντίας και χρονολογείται μετά την 1η Σεπτ. 1483 και πριν από τις 31 Αυγ. 1484. Το 5ο κείμενο αναφέρεται στο συνοδικό ψήφισμα, που εκδόθηκε τον Μάιο του 1484 επί πατριαρχίας Συμεών Α' και καταδίκασε τη σιμωνία.

Το 6ο κείμενο, με χρονολογία Ιούλιος 1488, αναφέρεται στην αποκατάσταση του Διονυσίου Α' στον οικουμενικό θρόνο. Παρέχει την πληροφορία ότι οι μετά την Άλωση διαμάχες αρχιερέων και πατριαρχών άρχισαν ύστερα από την πατριαρχία του Σωφρόνιου, δηλαδή μετά τον Αύγουστο του 1464, που λειτουργεί ως *terminus post quem*. Η σύνοδος, για χάρη της ενότητας της

Εκκλησίας, συγχώρεσε τους πατριάρχες που είχαν διωχτεί στο παρελθόν. Ο Διονύσιος Α΄ μετά την αποπομπή του από το Πατριαρχείο στα τέλη του 1471, αποσύρθηκε στη μονή Εικοσιφοίνισσας και επανήλθε στον θρόνο με την εισήγηση του άρχοντα Δημητρίου Απόκαυκου.

Το 7ο κείμενο, με χρονολογία Ιούνιος 1497, αναφέρεται στην επικύρωση της ισχύος του συνοδικού τόμου που καταδίκασε τη σιμωνία, σε ρυθμίσεις οικονομικών ζητημάτων και στην καθαίρεση του παπα-Κουπάτζη, ιερέα της Βέροιας.

Το 8ο κείμενο, με χρονολογία 5 Δεχ. 1498, αναφέρεται στις σχέσεις της μοναχικής κοινότητας του Αγίου Όρους με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα μ' αυτό το σιγίλιο ο πρώτος του Αγίου Όρους εκλεγόταν από τους ηγουμένους των μονών και χειροτονούνταν από τον πατριάρχη. Οι μοναχοί υποχρεώθηκαν να πειθαρχούν στους κανόνες των Πατέρων και να μνημονεύουν το όνομα του οικουμενικού πατριάρχη.

Το 9ο κείμενο, που χρονολογείται μετά το 1497 και πριν από το 1531, αναφέρεται στην ακύρωση των οικονομικών ρυθμίσεων του 1497 που αφορούσαν τις σχέσεις των αρχιερέων με τους ιερείς της επαρχίας τους, καθώς και τα εισοδήματα της χηρεύουσας επισκοπής.

Η μελέτη αυτή, που περιλαμβάνει ευρετήριο και καταλόγους πηγών, χειρογράφων, συγγραφέων και εκδοτών, αποτελεί μίαν άρτια επιστημονική εργασία, με πλούσια βιβλιογραφία και ορθή ταξινόμηση της ύλης. Προάγει την ιστορική έρευνα στη μελέτη του θεσμού του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και γενικά της ελληνικής κοινωνίας μετά την Άλωση. Η μη παροχή πληροφοριών τόσο για τις περιπέτειες των τεσσάρων φύλλων του χειρογράφου της Σάμου, όσο και για το φαινόμενο της αγοράς ή κλοπής χειρογράφων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (πράγμα που θα έδινε απάντηση στα εύλογα ερωτήματα για την ύπαρξη σπαραγμάτων) δεν μειώνει τη συμβολή αυτής της μελέτης. Τα στοιχεία που παρέχονται για τον Ιερό Κώδικα είναι πολύτιμα και διευκολύνουν την έρευνα για την ανακάλυψη και άλλων σπαραγμάτων του, που τυχόν λανθάνουν σε άλλους κώδικες αποθησαυρισμένους σε βιβλιοθήκες όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού.

Θεσσαλονίκη

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Δ. ΒΑΛΛΗΣ

Ι. Δ. Ψαράς, 'Η Άνδρος στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669). Ιστορικές μαρτυρίες βενετικής προέλευσης, Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 1993, σελ. 113, πίν. 7.

Ἡ περίοδος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου εἶναι ἔλκυστική γιὰ τοὺς ἱστορικούς, καθὼς κατὰ τὴ μακρόχρονη αὐτὴ σύγκρουση δημιουργήθηκαν νέες συνθήκες γιὰ ὅλη τὴ λεκάνη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ ἡ ὀριστικὴ πτώση τοῦ Χάνδακα στερῶσε τὴν τουρκικὴ παρουσία στὸν θαλάσσιο τομέα. Ἀπὸ τότε ἡ νησιώτικη Ἑλλάδα ἀποκόβεται ἀπὸ τὸν δυτικὸ κόσμον καὶ χάνεται ἡ μακρόχρονη βενετο-

κρητική παράδοση. Οι διάφορες φάσεις από τις οποίες πέρασαν οι πολεμικές επιχειρήσεις άσφαλώς δημιούργησαν στους κατοίκους τών άμεσα και έμμεσα ένδιαφερομένων περιοχών ποικίλες αντιδράσεις, προβληματισμούς και πολιτικές συμπεριφορές, που έμεις σήμερα πολλές φορές έρμηνεύουμε άμηχανα ή και άντικρουόμενα. Στην περιγραφή, έπισήμανση και αξιολόγηση τών γεγονότων αúτων στοχεύει ή έργασία του συγγρ., που ήδη είναι έξοικειωμένος με τόν χώρο και τó θέμα. Στην παλαιότερη (1985) μελέτη του για τήν Τήνο μάς πρόσφερε ύλικό για τήν εκτίμηση τής βενετικής συμπεριφοράς.

Ήδη στη σύνθεση για τήν Τήνο (στις σσ. 63, 107 και 111) μάς πληροφορεί ότι τó νησί αυτό «καλυπτόταν κατά ένα μεγάλο μέρος από τά έσοδα τών Βενετών από τή φορολόγηση τής τουρκοκρατούμενης Ήνδρου». Τά χρήματα αúτά προέρχονταν από άφαιμάξη τόσο τών Τούρκων όσο και τών χριστιανών τής νήσου (σ. 34). Οι Βενετοί δικαιολογούνται ότι έχουν αναλάβει και τή φύλαξη τών νησιών αúτων (σ. 112). Αúτες οι είδήσεις άποδεικνύουν τή ρευστή κατάσταση που για μεγάλο χρονικό διάστημα κυριαρχούσε στόν χώρο τών Κυκλάδων, αλλά και πιό εύρύτερα. Δέν είναι δύσκολο νά φανταστούμε τις δυσκολίες τών κατοίκων, αλλά και νά έρμηνεύσουμε τή διαφορετική ανάπτυξη τών νησιών. Δίπλα στη σταθερή παρουσία τών Βενετών στην Τήνο φαίνεται ότι ή Ήνδρος υπήρξε εκείνη που περισσότερο ώφελήθηκε μακροπρόθεσμα, άσφαλώς χάρη στο μέγεθός της και τή διαμόρφωση του έδάφους της, που εύνοούσε καλύτερες καλλιέργειες.

Έξ αίτιας λοιπόν τής ιδιαίτερής της σημασίας ή Ήνδρος είναι άντικείμενο τής άλληλογραφίας τής βενετικής διοίκησης και κατά συνέπεια είναι ποικίλο τó άρχειακό ύλικό που διαθέτουμε και πρόσφορο για τή συγκρότηση συνθετικής εικόνας για τόν χώρο και αúτη τήν περίοδο. Ό συγγρ. ζωντανεύει τήν ύπάρχουσα καθημερινή πραγματικότητα με τή διπλή κυριαρχία στόν κυκλαδικό χώρο. Αúτό δέν είναι φαινόμενο τής εποχής, αλλά ξεκινά από τά μέσα του 16ου αιώνα, γιατί οúτε ή κατάληψη του λεγόμενου «Δουκάτου τής Νάξου» άπομάκρυνε τούς Βενετούς, οúτε και οι Τούρκοι προσπάθησαν νά επιβάλουν ιδιαίτερα τήν παρουσία τους. Για τόν Τούρκο αρχιναύαρχο ήταν άρκετ ή καταβολή τών τακτικών φόρων, όταν μάλιστα αúτό συνοδευόταν από ήρεμη συμπεριφορά. Κύριο, ώστόσο, ρόλο έπαιξε ή δεδομένη κατοχή τής Κρήτης από τή Γαληνοτάτη Δημοκρατία, πράγμα που έγλυόταν τις επικοινωνίες για τούς Βενετούς. Ή διπλή «κυριαρχία» θά συνεχίσει πολιτισμικά στην πράξη και άργότερα τή λειτουργική δυναμική της, αλλά με τήν πάροδο του χρόνου, μετά τó 1669, τή βενετική παράδοση θά υποκαταστήσει ή εύρύτερη καθολική κίνηση.

Χωρισμένη σε έπτá κεφάλαια ή μελέτη του συγγρ. μάς κατατοπίζει για τις πολεμικές συγκρούσεις γύρω από τήν Ήνδρο, τούς συνεργάτες τών Βενετών από τó νησί, τή δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού, τήν Έκκλησία και τά μέτρα του 1646 ύπερ τών κατοίκων από τήν πλευρά τών Τούρκων. Χωρίς νά είμαστε άπόλυτοι, μπορούμε νά υποφιαστούμε ότι οι νησιώτες αúτοι δέν πρέπει νά ήσαν πολú φιλικά διατεθειμένοι πρòς τούς Βενετούς. Ό συγγρ. υπογραμμίζει (σ. 44) ότι οι Βενετοί «άναστάτωναν τήν κοινοτική ζωή τών κατοίκων». Αúτη όμως ή διαπίστωση δέν γίνεται άφορμή για έμβάνθυση τόσο στην όργάνωση τής κοινό-

τητας ὅσο καὶ στὰ ἐπιμέρους αἴτια. Ἡ Ἐ. Κόκκου γράφοντας γιὰ τοὺς κοινοτικούς θεσμούς τῶν Κυκλάδων (σ. 102) ἀναφέρει ὅτι τὸ 1633 μαρτυροῦνται δυὸ ἐπίτροποι ποὺ ἐκλέγονταν ἀπὸ τὸν λαό, βασιζόμενη κι' αὐτὴ στὸν Πασχάλη. Ὡστόσο τὸ στοιχεῖο αὐτὸ, σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλα, καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ νησιά, δὲν ἀποτελεῖ θέμα γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς εἰκόνας γιὰ τὴ ζωὴ στὸ νησί. Ἀκόμη, ὁ Δ. Πολέμης μὲ τὸ ἔγγραφο τοῦ 1487 ποὺ δημοσιεύει (*Πέταλο* 5, 1990) μᾶς δίνει ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὶς σχέσεις ἰδιοκτησίας, καὶ θὰ ἦταν χρήσιμος ἕνας χάρτης τῶν, κατὰ προσέγγιση, καλλιεργούμενων περιοχῶν τῆς Ἄνδρου.

Εὐχόμεστε σὲ σύντομο χρόνο ὁ συγγρ. νὰ μᾶς προσφέρει συνολικὴ μελέτη γιὰ τὸν χώρο τῶν Κυκλάδων, καθὼς ἔχει ἤδη δύο σοβαρὲς ἐργασίες (γιὰ τὴν Τήνο καὶ τὴν Ἄνδρο) καὶ γνωρίζει καλὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῶν μέσων τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Dizionario Greco Moderno-Italiano a cura del Comitato di Redazione dello ISSBI [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici], Roma, Gruppo Editoriale Internazionale, 1993, σελ. XLVI, 1142.

Το ἐλληνοϊταλικὸ λεξικὸ που παρουσιάζω εἶναι ἕνα χρησιμὸτατο βοήθημα που προσφέρει τὸ Σικελικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν στους Ἰταλούς που ενδιαφέρονται γιὰ τὴ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα. Συνάμα ἀποτελεῖ ευπρόσδεκτη προσφορὰ στὴ λεξικογραφικὴ μελέτη τῆς νέας μας γλῶσσας. Το μέγεθος τῆς προσφορᾶς μποροῦν νὰ το ἐκτιμήσουν ἰδίως ὅσοι ἔχουν συνειδητοποιήσει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχομε ἀκόμη ἀποκτήσει ἕνα ἀρκετὰ ἐκτεταμένο καὶ υπεύθυνο λεξικὸ τῆς νέας ἐλληνικῆς, οὔτε καὶ ἕνα πραγματικὰ ἐπαρκὲς χρηστικὸ λεξικὸ τῆς γλῶσσας μας. Χρηστικὸ βέβαια εἶναι καὶ τὸ λεξικὸ που παρουσιάζω, ὁμῶς συγκροτήθηκε μὲ ἰδιαίτερη γνώση τοῦ θέματος, μὲ τὴν ἀνεση που απαιτοῦν οἱ ἀνάλογες ἐργασίες ὅταν μὲ σοβαρότητα ἀναλαμβάνονται.

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς συγκρότησης τοῦ ἔργου οφείλεται στὸν ἰδρυτὴ τοῦ Σικελικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, τὸν κορυφαῖο Ἰταλὸ ἐλληνιστὴ Bruno Lavagnini, που τὸ θάνατό του θρηνήσαμε πρόσφατα. Τὴ σύνταξη τοῦ λεξικοῦ ἀποφάσισε ὁ Ἰταλὸς ἐλληνιστὴς τὸ 1965. Το ἔργο πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ συνεργασία μίας ἐρευνητικῆς ομάδας, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας τέθηκε ὁ Vincenzo Rotolo, καθηγητὴς τῆς νέας ἐλληνικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παλέρμου. Συνεργάτες του ἀπὸ τὴν ἀρχὴ υπῆρξαν φιλόλογοι ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἐδρῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς νέας ἐλληνικῆς (S. Nicosia, M. Tsanos Gallo, Renata Lavagnini) καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι, που προσφέρθηκαν ἐθελοντικὰ στα χρόνια 1966-1971. Ὅμως καὶ Ἕλληνες συνεργάστηκαν κατὰ καιροὺς γιὰ τὴν πραγματοποίησή του ἔργου: ὁ Νικόλαος Κατσάνης τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ αἰμίμηστος ποιητὴς Νικηφόρος Βρεττάκος. Ὁ Bruno Lavagnini εἶχε τὴν ευγένεια προλογίζοντας τὸ ἔργο του νὰ

μνημονεύσει και «συμβουλές και ενθάρρυνση» Ελλήνων πανεπιστημιακών (Ε. Κριαρά, Δ. Γεωργακά, Λ. Πολίτη), καθώς και άλλων ερευνητών (Δ. Κρεκούκια και Ελευθερίας Γιακουμάκη). Όταν γύρω στα 1985 άρχισε η εκτύπωση του έργου, συνεργάστηκε σ' αυτό και η Maria Caracausi.

Θ' αργήσομε ίσως να αποκτήσομε σε ολοκληρωμένο λεξικό το θησαυρό της νέας ελληνικής. Φανερό όμως είναι η προσπάθεια το ελληνοϊταλικό αυτό λεξικό να ανταποκριθεί με υπευθυνότητα στις πιο άμεσες ανάγκες του ιταλικού αναγνωστικού κοινού, καθώς και των Ελλήνων που ενδιαφέρονται για την ιταλική γλώσσα. Εχτενέστερο πάντως, όπως προβλέπεται, θα είναι όχι μόνο το δικό μου νεοελληνικό Λεξικό, που τυπώνεται ήδη, αλλά και το παρασκευαζόμενο από χρόνια στο Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη λεξικό της νέας ελληνικής. Του τελευταίου αυτού λεξικού μόνο δοκιμαστικό δείγμα (τα γράμματα Ζ, Η, Θ, Ι) δημοσιεύτηκε το 1987.

Στον Πρόλογο του ελληνοϊταλικού λεξικού (σσ. IX-XV), που τον έγραψε ο Bruno Lavagnini, όχι μόνο παρέχεται σύντομη ιστορία της νέας ελληνικής λεξικογραφίας κατά τους περασμένους αιώνες, αλλά και παρακολουθείται η πορεία του ιταλικού ενδιαφέροντος για τη νεοελληνική γλώσσα και τη διδασκαλία της. Στην Εισαγωγή που ακολουθεί (σσ. XVII-XXIV) αναλύονται τα βασικά προβλήματα της νεοελληνικής λεξικογραφίας και ανακοινώνονται τα κριτήρια που ακολουθήθηκαν στη σύνταξη του λεξικού ως προς τη διάρθρωση των άρθρων, την οργάνωση του σημασιολογικού τμήματος, την ορθογράφηση και την ετυμολόγηση των λημμάτων. Παρέχεται κατόπιν πίνακας διαφωτιστικός της προφοράς των νεοελληνικών γραμμάτων, καθώς και των δίψηφων. Δίνονται ακόμη στη συνέχεια (σσ. XXV-XXXVIII) στοιχεία νεοελληνικής γραμματικής, καθώς και στοιχεία σχετικά με την κλίση ανώμαλων ρημάτων της γλώσσας μας (σσ. XXXIX-XLII), όπως και πίνακας βραχυγραφιών (σσ. XLIII-XLVI). Το κύριο σώμα του λεξικού κατέχει τις σελίδες 1-1131. Στο τέλος του έργου προστίθεται κατάλογος νεοελληνικών ονομάτων (όχι ιστορικών προσώπων) με μνεία και δευτερευόντων τύπων του κάθε ονόματος (σσ. 1132-1142). Έχοντας και ο ίδιος τα τελευταία χρόνια (1987-1991) με τη βοήθεια των επιστημονικών συνεργατών μου συγκροτήσει, όπως υπαινίχθηκα προηγουμένως, ένα πολύ εκτενέστερο Λεξικό της γραπτής δημοτικής μας γλώσσας που εκδίδεται από την «Εκδοτική Αθηνών», είμαι σε θέση να εκτιμήσω και να εξάρω την εκλεκτή ποιότητα του εδώ παρουσιαζόμενου έργου, αλλά και να διαπιστώσω το πλάτος του ληματολογίου, την ακρίβεια και τη σαφήνεια με τις οποίες διατυπώνονται οι σημασίες κάθε λήμματος, την πληρότητα στην αναγραφή των απαραίτητων τυπολογικών κάθε φορά αποκλίσεων, την ευστοχία γενικώς των ετυμολογιών που παρέχονται και την επιτυχημένη παράθεση διαφωτιστικών παραδειγμάτων ως προς τη σημασία, τις σημασιολογικές αποχρώσεις ή τη χρήση του κάθε λήμματος.

Το λεξικό φιλοδοξεί κατά κύριο λόγο να εξυπηρετήσει ιταλικό αναγνωστικό κοινό, όμως παράλληλα αποτελεί επαρκές λεξικό της νέας γραπτής μας γλώσσας. Κι αυτό τιμά βέβαια τον ιταλικό επιστημονικό χώρο που ασχολείται και με τα γλωσσικά νεοελληνικά πράγματα. Όμως έμμεσα το λεξικό προσφέρει υπηρε-

σίες και στους Έλληνες εκείνους που θα επιθυμούσαν μια καλύτερη γνωριμία με ιδιάζουσες ιταλικές εκφράσεις που στη διατύπωση δε συμπίπτουν απόλυτα ή δε συμπίπτουν καθόλου με τις αντίστοιχες ελληνικές: εννοώ κυρίως την προσφορά του λεξικού με την παράλληλη παράθεση (πράγμα που γίνεται πολύ συχνά στο λεξικό) ελληνικών και ιταλικών φραστικών εκφορών· π.χ. στο λήμμα *λούσο*: για *λούσο* = ιταλ. *per fare bella figura*· *ας τα λούσα* = ιταλ. *lascia stare le grandezze*· στο λήμμα *λουτρό*: *μένω στα κρύα του λουτρού* = ιταλ. *restare in asso, restare con un pugno di mosche*· στο λήμμα *λούτσα*: *έγινε λούτσα η υπόθεση* = ιταλ. *la questione si è impaludata*· στο λήμμα *φουμάρω*: (λαϊκ.) *μας φουμάρεις τώρα*; = ιταλ. *ci prendi a giro adesso?*

Είναι βέβαιο ότι κάθε λεξικό οφείλει να καταλέγει στο λημματολόγιό του όχι μόνο τις κοινώς εύχρηστες λέξεις, αλλά και ορισμένες αρχαϊστικές, όπως και λαϊκότερες, και χυδαίες ακόμη, αλλά πάντα μέσα σε ένα κατανοητό μέτρο. Νομίζω ότι το μέτρο αυτό λίγο-πολύ το ετήρησε το κρινόμενο λεξικό.

Οι διαπιστώσεις που καταγράφονται παρακάτω αποβλέπουν σε πληρέστερο κατατοπισμό του αναγνώστη. Οι παρατηρήσεις εξάλλου που ακολουθούν δεν έχουν ασφαλώς την πρόθεση και τη δυνατότητα να μειώσουν την αναμφισβήτητη προσφορά του παρουσιαζόμενου εδώ λεξικού στην προώθηση των νεοελληνικών λεξικογραφικών ερευνών. Φιλοδοξούν απλώς να βοηθήσουν ίσως στην εδώ και εκεί συμπλήρωση του λεξικού σε μελλοντική επανέκδοσή του, που εύχομαι σύντομα να ακολουθήσει.

1. Σε σχέση με τον πλούτο του λημματολογίου παρατηρώ τα εξής: το λεξικό δικαιολογημένα περιλαμβάνει, όπως είπα, και λόγιες λέξεις της καθημερινής, αλλά και της γραπτής χρήσης, όχι όμως ιδιαίτερα αρχαϊστικές, μη παραδεκτές δηλαδή στη σύγχρονη δημοτική μας. Καταγράφονται, λ.χ., ως λήμματα λέξεις όπως *βαρυπενθούσα*, *δοξομανής*, *εγχειρίζω*, *θηλυπρεπής*, *θηριόμορφος*, *θηριοτρόφος*, *κραδαίνω*, *μεγαλόστομος*, *μείζων*, *μιζοβάρβαρος*, κλπ. Καμιά φορά όμως βρισκόμαστε μπροστά σε κάποια υπερβολή όταν καταγράφονται λήμματα όπως *δορά*, *βρυάζω*, *κοάζω*, *ταχύνω*, *τίειον*, *φρύγω*, *φρύξη*. Παρατηρώ ότι το επίθετο *άπλετος* απαντά μόνο στην έκφραση *άπλετον φως*, που θα μπορούσε βέβαια να μνημονευτεί στο λήμμα *άπλετος* ή και στο λήμμα *φως*. Το *ταχύνω* δεν είναι εύχρηστο ούτε και στη γραπτή χρήση. Χρησιμοποιείται συνήθως το *επιταχύνω*, που δεν αγνοείται ως λήμμα του λεξικού. Το *πρήσκω* (λήμμα *πρήζω*) κατά παραδρομή ασφαλώς σημειώνεται ως λόγιο. Το λημματολόγιο δεν παραλείπει ονόματα χωρών και περιοχών, καθώς βέβαια και λέξεις που δηλώνουν τους κατοίκους τους, όπως και ονόματα ποταμών. Δεν αγνοούνται ονόματα της αρχαίας μυθολογίας. Σε σημαντικό βαθμό καταγράφονται και επιστημονικοί και τεχνικοί όροι (χωρίς όμως να καταλήγομε σε υπερβολή): *βρυόφυτα*, *εφειβάλλω*, *εφετικός*, *κοβάλλιο*, *κολοφώνιο*, *κραδασμός*, *κώφωση*, *παλίμφηστος*, *φυγόποινος*. Παρέχονται επίσης λήμματα όπως *ασημο-*, *βασιλο-*, *γυρο-*, *καχο-*, *πολυ-*, *πρωτο-*, *χρυσο-*, *-λοί*, *-ούχος*, που αποτελούν πρώτα ή δεύτερα στοιχεία σύνθετων λέξεων.

Νομίζω πάντως ότι μπορούσαν να λείπουν λήμματα όπως *νιφτήρας*

(πλαστό), *μπασαβιόλα* (κανονικότερο: *πασαβιόλα*), *ντεκλαρέ* (ξενισμός αποχρυστικός), *λακιρντί* (χυδαίο), *μπαρδόν* (άχρηστο σήμερα), *μπασκλασαρία* (εντελώς σπάνιο), *λακάω* (ιδιωματικό), *κλαβεσέν* (ξενισμός), *κοζερί* (ομοίως), *εφέ*, *νορμάλ*, *πρέστο* (το τελευταίο καθαρά ιταλικό). Περιττά επίσης θεωρώ και λήμματα όπως *εύτεκνος*, *ευτεκνία*. Τα *ευτοκία* και *ευτονία* γίνονται δεκτά ως ιατρικοί όροι. Περιττό θεωρώ και το *εξωγαμία*, καθώς και το *ξενογλωσσία*. Θα θεωρούσα επίσης περιττά σε νεοελληνικό λεξικό λήμματα όπως *αιτώ*, *-ούμαι*, *αιώρα*, *αιτιαρχία*, *ερέτης*, *επιλήσμονας* (και μερικά ανάλογα). Είναι όμως φανερή η απουσία των λημμάτων *δημώδης*, *διαβαίνω*, *διαβαλκανικός* (και ορισμένων ανάλογων με το τελευταίο). Επίσης θα μπορούσε να καταγραφεί και το *εξωστρέφεια* (το *εξωστρεφής* μνημονεύεται). Όμως το *εξώστροφος* το θεωρώ πλάσμα. Ως λήμμα το *αργάζω* το θεωρώ περιττό, μολονότι απαντά σε πάμπολλα ιδιώματα· θα μπορούσε πάντως ως ένα βαθμό να χαρακτηριστεί ως τεχνικός όρος (οπότε θα μπορούσε να μείνει). Δικαιολογημένα καταγράφονται ξενικής προέλευσης λέξεις όπως *κραχ*, *μινιόν*, *μινόρε*, *κρακ*, *μουλινέ*. Δικαιολογείται (ιδίως για εξυπηρέτηση των αλλόγλωσσων αναγνωστών) η καταγραφή ως λημμάτων ανώμαλων αορίστων ρημάτων όπως *ήρθα*, *είδα*, *κλπ*.

2. Σχετικά τώρα με την τεχνική της καταγραφής στο λημματολόγιο σημειώνω ότι σε λέξεις όπως *μάτι*, *που*, εκτός από τη βασική του σημασία και τις άλλες χρήσεις του, σημαίνει και «μάτιασμα», γίνεται λημματογράφηση: *μάτι*¹, *μάτι*². Αποχωρίζονται τα υποκοριστικά και τα μεγεθυντικά από τις λέξεις από τις οποίες προέρχονται: *μουστάκι*, *μουστακάκι*, *μυτίτσα*, *παίδαρος*, *πραγματάκι*, *κλπ*. Αντίθετη μάλλον τακτική ακολουθείται στα επιρρήματα. Τα *γρήγορα*, *δυστυχώς*, *καλά*, *καλώς*, *κλπ.*, καταγράφονται υπό το λήμμα του συναφούς επιθέτου, χωρίς να γίνονται παραπεμπτικά, που οπωσδήποτε θα διευκόλυναν. Τα παραθετικά, όταν παρουσιάζουν κάποια ανωμαλία, αναγράφονται χωριστά (*καλύτερος*, *χειρότερος*, *χειρίστος*).

Νομίζω επίσης ότι θα ήταν προτιμότερο θέση λήμματος να πάρουν τα *αλεγράδα* και *αλεγροσύνη* και όχι το *αλεγρία*, μολονότι το τελευταίο είναι κοντύτερα στην ετυμολογία (ιταλ. παλαιότ. *allegria*, βενετ. *alegria*). — Το *αίσκιωτος* (*αήσκιωτος*), που είναι ιδιωματικό, δε θα έπρεπε, νομίζω, να χρησιμοποιηθεί ως λήμμα και μάλιστα να του δοθεί και μεταφορική χρήση, αλλά ενδεχομένως μόνο ως τύπος δίπλα στο λήμμα *ανήσκιωτος* (που κι αυτό θα μπορούσε να παραλειφθεί· σήμερα προτιμάται το κοινό *ασκίαστος*, που βέβαια λημματογραφείται στο λεξικό). — Εσφαλμένη είναι η λημματογράφηση *καθεστημένο*. Δεν πρόκειται για νεολογισμό (νεολογισμός σημασιολογικός είναι το *κατεστημένο*), αλλά και αν ήταν, δε θα γινόταν δεκτό σε λεξικό. — Το λήμμα *ταχύς* είναι βέβαια λόγιο, αυτό όμως δε δηλώνεται μετά το λήμμα. Παρατηρώ ότι τα παραδείγματα με το *ταχύς* που καταγράφονται δεν ανταποκρίνονται στη χρήση. Μόνο με το συνώνυμο επίθετο *γρήγορος* αποκτούν τη ζωντάνια τους. Το *ταχύς* μόνο στο θηλυκό *ταχεία*, η, ως ουσιαστικό (= η *ταχεία* αμαξοστοιχία) είναι ασφαλώς σε χρήση. Το ουσιαστικό αυτό καταγράφεται ως λήμμα, χωρίς όμως και να συνδέεται με το *ταχύς* με παραπομπή. — Κάποια μικρή αντίφαση

παρατηρείται όταν ο τύπος *ενεστώτας* δικαιολογημένα τοποθετείται σε θέση λήμματος, ενώ δεν ακολουθείται η ίδια τακτική με το *μέλλοντας*. Ο τύπος αυτός παίρνει θέση στο λόγιο λήμμα *μέλλων* μετά τον τύπο *μέλλων* (γραμμ.) ως δεύτερος τύπος. Το επίθετο *μέλλων*, *-ουσα*, *-ον* στη γραπτή χρήση έχει βέβαια αντικατασταθεί με το *μελλοντικός*. Το *μέλλουσα γενιά* δίνει την εντύπωση του πλαστού εξαιτίας του δημοτικού τύπου *γενιά*. — Στο λήμμα *πας*, *πάσα*, *παν* παρουσιάζεται κάποια υπερβολή με την καταγραφή εκφράσεων που δεν ανήκουν στη νέα γραπτή μας γλώσσα: *πάσα η γη*, *πάντες παρόντες* (ακούγεται παιγνιωδώς το: *απαξάπαντες παρόντες*, που όμως δεν καταγράφεται στο *απαξάπαντες*). Το *διά παντός*, *προ παντός* και *προ πάντων*, που καταγράφονται, μπορούν κανονικότερα να ορθογραφηθούν *προπαντός*, *προπάντων*, *διαπαντός* και να περάσουν στην οικεία θέση ως λήμματα.

3. Σχετικά με τη διάρθρωση του άρθρου, αν μεν πρόκειται για ρήμα, παρέχονται ενδεχόμενοι άλλοι τύποι του λήμματος και κατόπιν οι τύποι του αορίστου και η παθητική μετοχή (*επιμελούμαι*, *επιμελήθηκα*, *επιμελημένος*)· αν πρόκειται για ουσιαστικό που επιδέχεται θηλυκό, σημειώνεται και ο τύπος του θηλυκού (*επιμελήτης*, *επιμελήτρια*) (για τον τύπο αυτόν γίνεται παραπεμπτικό όταν ο τύπος του θηλυκού δεν καταγράφεται αμέσως πριν ή αμέσως μετά τον τύπο του αρσενικού, λ.χ. *φοιτητής*· άλλο λήμμα *φοιτήτρια*)· όταν πρόκειται για επίθετο (*εγωιστής*) σημειώνεται υπό το λήμμα και ο τύπος του θηλυκού (φυσικά με τις καταλήξεις των άλλων γενών). Προκειμένου για ορισμένα εθνικά, λ.χ. *Ρεθυμνιώτης*, θα μπορούσε να αναφερθεί και ο κοινότερος τύπος *Ρεθεμνιώτης*, αφού το *Ρέθυμνο* λέγεται σήμερα (τοπικώς) και *Ρέθεμνος*.

Μετά τα τυπολογικά στοιχεία ακολουθούν οι σημασίες του λήμματος. Η καθεμιά με σχετικό παράδειγμα, που μεταφράζεται στα ιταλικά. Η ετυμολογία σημειώνεται στις περιπτώσεις που κρίνεται τούτο αναγκαίο. Σημειώνονται ακόμα και ιδιαίζουσες εκφράσεις (συνδεόμενες με ουσιαστικά ή ρήματα), που και ερμηνεύονται. Προκειμένου για λέξεις που αποτελούν λόγιους όρους δηλώνεται με σύμβολο ο χώρος στον οποίο οι λέξεις αυτές ανήκουν. Σχετικά με την τοποθέτηση των επιρρημάτων που προέρχονται από τα ουδέτερα επιθέτων τοποθετούνται στο άρθρο με λήμμα το επίθετο χωρίς μάλιστα και να γίνεται συναφής παραπομπή. Ορισμένοι ιδιωματικοί ή λαϊκότροποι τύποι παίρνουν, όχι δικαιολογημένα, θέση λήμματος. Είναι, λ.χ., η περίπτωση του *εγκατασταίνω*, που το χρησιμοποιούσαν οι παλιότεροι δημοτικιστές, όμως σήμερα απαντά σε κοινή χρήση με τον τύπο *εγκαθιστώ*. Κάπως διαφορετική, νομίζω, είναι η περίπτωση του *παρασταίνω*, που δικαιολογημένα πήρε θέση λήμματος έχοντας κοντά του το *παραστήνω*. Το *παρασταίνω* ακούγεται σήμερα λαϊκότερα: «*Μας παρασταίνεις τον έξυπνο*». Όχι πάντοτε, όμως πολλές φορές, το λεξικό δηλώνει δίπλα στο λήμμα την περίπτωση του ιδιωματικού με τη βραχυγραφία «*dial*». Δεν αγνοεί το λεξικό και ορισμένα πολύ λαϊκά ή και χυδαία, όπως *μπανίζω*, *μπαπιστήρι*, και τα όμοια. Δεν είναι συχνή ευτυχώς η περίπτωση να μνημονεύονται συντακτικές εκφορές προφανώς εσφαλμένες όπως το παράδειγμα «*ένεκα η βροχή*» στο λήμμα *ένεκα*. Σωστά πάντως χαρακτηρίζεται η χρήση σαφώς

«λαϊκή».

Μερικές μετοχές παρακειμένου που μνημονεύονται είναι άχρηστες και θα ήταν προτιμότερο να παραλείπονται· λ.χ. *επεκταμένος*. Το *διαδεδομένος* θα μπορούσε να τεθεί δίπλα στο *διαδομένος*, κανονική μετοχή του παρακειμένου του *διαδίδω*, χωρίς αυτό να απέκλειε την ύπαρξη παραπεμπτικού λήμματος από το *διαδεδομένος* στο *διαδίδω*. Κάτι τέτοιο έγινε σωστά με το *εγχεκριμένος-εγχεκριμένος*. Καταγράφηκαν και τα δύο στο λήμμα *εγκρίνω*, όμως στην περίπτωση αυτή παραλείφθηκε το λήμμα (παραπεμπτικό ή όχι) *εγχεκριμένος*. Δικαιολογημένα το *εκτεθειμένος* (μτχ. παρακ. του *εκθέτω*) πήρε θέση κανονικού λήμματος, μια και ήταν ανάγκη να δοθούν οι ενδιαφέρουσες χρήσεις του. Σχετικά με ορισμένους τύπους μετοχών παθητικού παρακειμένου, που καταγράφονται στον κατάλογο των κυριότερων ανώμαλων ρημάτων (σ. XXXIX), θα παρατηρούσα ότι τύποι όπως *βασταγμένος* (και *βαστηγμένος*), *βλαστημένος*, *κριμένος* και *κεκριμένος* δε χρησιμοποιούνται. Εκείνο εξάλλου που παρασύρει καμιά φορά τους λεξικογράφους είναι τούτο: έχουμε στη γλώσσα μας ρήματα ιταλικής προέλευσης σε *-άρω* (λ.χ. *λουστράρω*, *μπατάρω*, *τρακάρω*, κλπ.). Τα ρήματα αυτά σχηματίζουν αόριστο: *λουστράρισα* και *λούστραρα*, *μπατάρισα* και *μπάταρα*, *τρακάρισα* και *τράκαρα*: μετοχή παρακειμένου: *λουστραρισμένος*, *μπαταρισμένος*, *τρακαρισμένος*, κλπ. Τα ίδια ρήματα σχηματίζουν παρατατικό: *λουστράριζα*, *μπατάριζα*, *τρακάριζα* από επίδραση του αορίστου σε *-ισα* και της μετοχής *-ισμένος* και για να αποφευχθεί σύμπτωση παρατατικού και αορίστου. Ο τελευταίος, όπως είδαμε, καμιά φορά σχηματίζεται σε *-αρα*. Πάντως η εξέλιξη στα ρήματα δεν προχώρησε τόσο ώστε να σχηματιστεί και ενεστώτας σε *-ίζω* (δεν ειπώθηκε: *λουστραρίζω*, *μπαταρίζω*, *τρακαρίζω*, κλπ.). Επομένως δεν είναι σωστός και δικαιολογημένος ο τύπος *λουστραρίζω*, που σύμφωνα με το λεξικό ακούγεται δίπλα στον τύπο *λουστράρω*. Στα ανάλογα *παρκάρω*, *μπατάρω*, *φουντάρω*, *φουμάρω*, *μοντάρω* δε γίνεται το ίδιο λάθος στο λεξικό. Θα έπρεπε πάντως στα ρήματα αυτά να μνημονεύεται ο παρατατικός σε *-ιζα*. Σημειώνω ακόμη ότι του *σοφάρω* (το λεξικό ορθογραφεί *σωφάρω*) δε δόθηκε από παραδρομή ο αόριστος *σοφάρισα* (*σόφαρα* μάλλον δεν ακούγεται).

Μερικές απολιθωμένες αρχαϊστικές εκφράσεις, που χρησιμοποιούνται και στη νέα μας γλώσσα, δικαιολογημένα το λεξικό τις καταγράφει με την αρχαϊστική τους μορφή (συχνά και με το τελικό ν): λ.χ. στο λήμμα *επέκταση* υπάρχει η έκφραση: *κατ' επέκτασιν* αντιστοίχως καταγράφεται *κατ' ανάγκην*, *ex πρώτης όψεως*. Ανάλογα και στο λήμμα *χάρη* θα έπρεπε να γραφεί: *παραδείγματος χάριν* και στο λήμμα *επίφαση* να προστεθεί: *κατ' επίφασιν*. Γενικώς όμως πρέπει να σημειωθεί ότι κατά κανόνα στα άρθρα βρίσκει ο αναγνώστης επαρκή και επιτυχημένα παραδείγματα με τη χρήση του κάθε λήμματος, που υπηρετούν και τον Ιταλό και τον Έλληνα αναγνώστη.

4. Στο χώρο της τυπολογίας το λεξικό φροντίζει να δίνει τους παράλληλους τύπους ορισμένων λέξεων: *ματζούνι* και *μαντζούνι*, *μαντινάδα* και *ματινάδα* και *πατινάδα*, *μπαγαποντιά* και *βαγαποντιά*, *μάγειρας* και *μάγερας* και *μάγειρος*. Δίνονται ακόμη και οι ιστορικοί χρόνοι πολλών ρημάτων, μολονότι ο σχηματι-

σμός τους πολύ συχνά είναι κανονικός.

5. Μόνο στις περιπτώσεις που επιβάλλεται να γίνει (και όχι προκειμένου για το σύνολο των λέξεων) παρέχεται η ετυμολογία — και σημειώνεται στο τέλος του οικείου άρθρου. Ειδικότερα, ως προς την ετυμολόγηση θα παρατηρούσα τα ακόλουθα: την ετυμολογία του *μπανίζω*, όπως τη δέχεται το λεξικό (καθώς και ο Ν. Ανδριώτης στο *Ετυμολογικό Λεξικό* του, ³1983), τη θεωρώ όχι σίγουρη. Το ότι υπάρχει το λαϊκό *μπάνικος* (= επιθυμητός ερωτικά) δυσχεραίνει, νομίζω, την παραπάνω ετυμολόγηση. (Ο Ανδριώτης δε μνημονεύει το *μπάνικος*). — Το αρχαϊστικό *εφεξής*, στο οποίο ασφαλώς υπόκειται το *εφ' εξής*, όπως σημειώνει βέβαια ο Ανδριώτης στο λεξικό του, εσφαλμένα ανάγεται στο συζητούμενο λεξικό στο *ευ-* (= καλώς) και το *εξής*. Πιθανότατα πρόκειται για τυπογραφική παραδρομή. — Του *σακαράκα*, που το λεξικό του Ανδριώτη το ανάγει στο ιταλικό *carcassa*, δικαιολογημένα κατά τη γνώμη μου, χαρακτηρίζεται αβέβαιη η ετυμολόγηση. — Η λέξη *καθίχι* (έτσι γράφεται στο λεξικό), δικαιολογημένα, νομίζω, ορθογραφείται από τον Ανδριώτη: *καθοίχι*, καθώς ανάγεται στο ουδέτερο *κάθοικον*. — Η λέξη *μούγιω*, που εσφαλμένα, νομίζω, ανάγεται από τον Ανδριώτη στο ιταλικό *buio*, το λεξικό που κρίνεται το συνδέει διστακτικά με το τουρκικό *hüyük*. Ο δισταγμός είναι, νομίζω, δικαιολογημένος. — Ως προς την ετυμολόγηση τώρα του *μαγκλαράς* από το αρχαίο *μύκλος* (= λάγνος, οχευτής κατά τον Ησύχιο), που παρέχεται από τον Ανδριώτη, το λεξικό είναι δικαιολογημένα εφεκτικό δηλώντας αβέβαιη την ετυμολογία. — Καμιά φορά το λεξικό συμβάλλει σε μια οριστικότερη διευκρίνιση της ετυμολογίας ορισμένων λέξεων. Τη γνωστή νεοελληνική λέξη *μπάτης* την ανάγει το *Λεξικό Ανδριώτη* στο αρχαίο *εμβάτης*, νομίζω αδικαιολόγητα. Μάλιστα το *Λεξικό Δημητράκου* (λήμμα: *εμβάτης*) σαν να ξέρει και καθαρολογικό *εμβάτης* για το *μπάτης*. Όμως το λεξικό του Σικελικού Ινστιτούτου, πιστεύω σωστότερα, το ανάγει στο καταλανικό *embat*. — Απορώ γιατί το *λιντσάρω* ανάγεται από το λεξικό στο γαλλικό *lynceer* (γράφε σωστά: *lyncher*) και όχι στο ιταλικό *linciare* (που είναι και φωνητικά κοντινότερο). Ο Ανδριώτης στο *Ετυμολογικό Λεξικό* του το ανάγει απευθείας στο *Lynch*, τον εισηγητή της «δικαστικής» μεθόδου του λιντσαρίσματος. — Το ρήμα *μπουκάρω* το λεξικό του Ανδριώτη το ανάγει σε ιταλικό δήθεν *boccare*, που όμως, καθώς αποδεικνύεται, δεν υπάρχει. Το πραγματικό ιταλικό είναι, καθώς δείχνει το κρινόμενο λεξικό, *imboccare*. Το ίδιο η *μπουκατούρα* πρέπει να αναχθεί στο (im)boccatura. — Το ουσιαστικό *γάλος* από τον Ανδριώτη ορθογραφείται *γάλλος* (χωρίς να μνημονεύεται ετυμολογία). Όμως κατά το λεξικό που συζητείται η λέξη ταυτίζεται με το βενετικό *galo*. — Για τη λέξη *μελίγkra*, που το *Λεξικό Ανδριώτη* τη θεωρεί άγνωστου ετύμου, το πρόσφατο λεξικό προτείνει με δικαιολογημένο δισταγμό το σερβικό *medlika*. — Το *καπετάν-*, που συνοδεύει κύρια ονόματα ή και αξίωμα (*καπετάν-* [*καπουδάν-*] *πασάς*), δε νομίζω ότι προέρχεται από το τουρκικό *kapitan* (αγγλ. *captain*), όπως υποστηρίζει ο Ανδριώτης στο λεξικό του. Δικαιολογημένα το πρόσφατο λεξικό το θεωρεί συγκεκομμένο τύπο του *καπετάνιος* (πβ. το συγκεκομμένο *κyρ-* του *κύριος*). — Ακριβέστερα από το λεξικό του Ανδριώτη

ετυμολογεί το λεξικό του Παλέρμου τη λέξη *χαλκομανία* από το ιταλικό *calcomania*, παράλληλο τύπο του *decalcomania*.

6. Το λεξικό δεν ακολουθεί το μονοτονικό σύστημα, που εδώ και δώδεκα χρόνια έχει καθιερωθεί στη γραφή της νέας ελληνικής. Προβάλλεται η δικαιολογία ότι με την τακτική που ακολουθήθηκε έγινε σεβαστός ο παραδοσιακός τονισμός γιατί «το μεγαλύτερο τμήμα των κειμένων διατηρούν τα πνεύματα και την ποικιλία του τονισμού» (σ. XX). Δε νομίζω ότι είναι επαρκής η δικαιολογία. Τα λεξικά και οι γραμματικές ως ένα βαθμό ανοίγουν δρόμο ή ακολουθούν όσα σωστά και δικαιολογημένα έχουν καθιερωθεί. Η πραγματικότητα είναι ότι βέβαια τα πριν από την τονική μεταρρύθμιση του 1982 κείμενα στη μέγιστή τους πλειονότητα ακολουθούσαν τον παραδοσιακό τονισμό, όμως αυτό δεν ισχύει πια σήμερα. Η τονική απλοποίηση έγινε δεκτή σχεδόν από το σύνολο, θα έλεγε κανείς, των συγγραφέων, από την τυπογραφική πράξη, καθώς και από όλους όσους χρησιμοποιούν την τυπογραφία σε πρακτικότερες επιδιώξεις τους. Παρέμειναν αμετάπειστοι ορισμένοι λογοτέχνες και ορισμένοι επιστήμονες (κυρίως φιλόλογοι).

Η χρήση του πολυτονικού ορθογραφικού συστήματος σε ένα λεξικό με αφετηρία τη νέα ελληνική γλώσσα και απευθυνόμενο σε μη ελληνικό αναγνωστικό κοινό θα μπορούσε ίσως να δικαιολογηθεί από ορισμένες απόψεις. (Το πράγμα όμως θα ήταν απαράδεκτο για ένα σημερινό λεξικό της γραπτής νέας ελληνικής προοριζόμενο για Έλληνα χρήστη, γιατί αυτός θα αποζητούσε ένα εντελώς συγχρονισμένο λεξιλογικό βοήθημα για την καθημερινή γλωσσική του ενημέρωση). Οπωσδήποτε το λεξικό ακολουθεί γενικότερα τους ορθογραφικούς κανόνες που καθορίστηκαν με τη διδασκαλία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Παράλληλα ακολουθήθηκε η καινοτομία της κατάργησης και στα τυπωμένα κείμενα της βαρείας (που αντικαταστάθηκε από την οξεία) σύμφωνα με την πρωταρχική μερική τονική μεταρρύθμιση που καθιερώθηκε το 1976 από την πολιτεία. Ακολουθώντας λοιπόν τον Τριανταφυλλίδη γράφει το λεξικό (έστω ως δεύτερη ορθογράφηση) *αντικρίζω* στο λήμμα *αντικρύζω*. Περιττή όμως θεωρώ τη μνεία ορθογραφίσεων αποδειγμένα εσφαλμένων, όπως *καλλιτερεύω* (στο λήμμα *καλυτερεύω*). Το ίδιο δε χρειάζεται η ορθογράφηση *μακελλάρης* δίπλα στο λήμμα *μακελάρης*. Σωστά ορθογραφείται το *μακιαβελισμός* και το *μακέτα*. Δικαιολογημένα παρέχεται η διττή ορθογράφηση προκειμένου για λέξεις όπως: *παλληκάρι-παλικάρι*, *ίσκα-ήσκα*, *ίσκιος-ήσκιος*, *βρόμα-βρώμα*, *μπάγκα-μπάνκα*, *μίξη-μείξη*, *μικτός-μεικτός*. Γιατί όμως: «*πάννα* (*πάννα*)» και όχι «*πάννα*» με τη σημασία και παραπεμπτικό «*πάννα* βλ. *πάννα*»; Γιατί όχι το ίδιο προκειμένου για το *κυλότα-κιλότα*; Δηλαδή βασικό λήμμα *κιλότα* και παραπεμπτικό *κυλότα*; Γιατί *μπαινμαρί* και όχι *μπεν-μαρί* κατά το εφαρμοζόμενο ορθογραφικό σύστημα; Μη συγχρονισμένες θεωρώ επίσης γραφές όπως *μποϋκοτάζ* (με υ).

Σωστά ορθογραφεί (και λημματογραφεί) παρά τη σύσταση του Τριανταφυλλίδη (σύσταση που αληθινά ξενίζει) *αβγό* (μολονότι παραθέτει και τη γραφή *αυγό*). Κάτι ανάλογο γίνεται με το *σιντριβάνι* (*συντριβάνι* η τελευταία αυτή γραφή δεν έχει καμιά δικαιολογία). Παρόμοια και στο *σιρίτι* τα παρατιθέ-

μενα *σειρήτι*, *σειρίτι* δε δικαιολογούνται. Θα έφταναν μόνο ως παραπεμπτικά (για να βοηθήσουν όσους ανορθογραφούν). Παραλείπω να σημειώσω άλλες ορθογραφήσεις που δεν επιδοκιμάζονται επιστημονικά, όπως *γαρίφαλο* (*γαρύφαλο*). Η λέξη προέρχεται βέβαια από το βενετικό *garofilo* με απώτερη προέλευση το παλαιότερο ελληνικό *καρυόφυλλον*. Νομίζω πως σωστά ορθογραφείται το *γκαστρώνω* (παρά την ετυμολογία: *εγγαστρώνω*), αφού λέξη ελληνική δεν μπορεί να αρχίζει με διπλό γγ. (Ο Ανδριώτης μολαταύτα λημματογραφεί και ορθογραφεί ιδιότροπα: *᾽γγαστρώνω*.) Μια έκδηλα συντηρητική ορθογραφική τάση διαπιστώνεται με την ορθογράφηση κατά προτίμηση και σχετική λημματογράφηση: *πρέσβυς*, (*πρέσβης*) αντί απλώς *πρέσβης*. Το *πρύτανης*, που είναι βέβαια ανάλογο, σωστά ορθογραφείται και λημματογραφείται: *πρύτανης*. Όμως γιατί δε σημειώνεται ο αρχαϊστικός πληθυντικός *πρυτάνεις*,

Δεν αγνώω ότι και λεξικά των ευρωπαϊκών γλωσσών καταγράφουν παράλληλες ορθογραφήσεις, λιγότερο ίσως εύχρηστες. Όμως η διαφορά με τη νεοελληνική πραγματικότητα είναι τούτη: ότι στις γλώσσες αυτές οι παράλληλες αυτές ορθογραφήσεις χρησιμοποιήθηκαν σε περιόδους που είχε ως ένα βαθμό συντελεστεί η επιστημονική μελέτη της κάθε γλώσσας και οι ορθογραφήσεις αυτές γίνονταν ως ένα σημείο δεκτές ως παράλληλες ή και ως συντηρητικότερες. Στη δική μας όμως γλώσσα αρκετές «παράλληλες» ορθογραφήσεις έχουν την αφετηρία τους σε χρόνια που η νεοελληνική γλώσσα γραφόταν με αυθαιρεσίες από ποικίλες απόψεις και από την άποψη της ορθογράφησης —ακριβώς γιατί η ιστορία της νέας μας γλώσσας δεν είχε ακόμη ερευνηθεί και δεν είχαν ακόμη εξαχθεί συμπεράσματα για μια σωστότερη ορθογράφησή της. Το γεγονός αυτό υπαγορεύει, νομίζω, στο λεξικογράφο την ανάγκη να μην αγνοεί βέβαια τις παλαιότερες αυτές ορθογραφήσεις, που καμιά φορά και σήμερα συναντώνται, αλλά να μην τις παραθέτει δίπλα στο σωστά ορθογραφημένο λήμμα, αλλά απλώς να καταγράφει παραπεμπτικό λήμμα από τον ανορθογραφημένο τύπο στο σωστά ορθογραφημένο. Την τακτική αυτή ακολούθησε ο Ανδριώτης στο *Ετυμολογικό Λεξικό* του (βλ. λ.χ. λήμμα *διάχι*, βλ. *δοιάχι*: στο *δοιάχι* σωστά δε μνημονεύεται το *διάχι* ως ανορθογραφημένο. Ακόμη διερωτάται κανείς γιατί το *καήλα*, η, ορθογραφείται με *ι*, αφού προέρχεται από τον αόριστο *κάηκα*; Εκτός αν το συνδέσουμε, μάλλον αντικανονικά, με τα ουσιαστικά σε *ίλα* (*καπνίλα*, *ξινίλα*, κ.τ.ό.). Επίσης αδικαιολόγητη, μολονότι σε κάποια χρήση, η ορθογράφηση *σωφέρ*. Ο *σβόλος* ορθογραφείται με *ο*: προτιμότερη η γραφή με *ω* (*σβώλος*). Δικαιολογημένα, νομίζω, το πρόσφατο λεξικό προτιμά την ορθογράφηση *αφτί* αντί *αυτί*, παρά τη σύσταση του Τριανταφυλλίδη.

7. Καθώς διαπιστώνεται, παραπεμπτικά λήμματα καταρτίζονται στις εξής περιπτώσεις: 1) από δευτερεύοντες τύπους, που συνοδεύουν συχνά το λήμμα, προς τα βασικά λήμματα: 2) από ανορθογραφημένο ή εσφαλμένο τύπο προς το σωστό ή ορθογραφημένο μιας λέξης τύπο, που καταρχήν αποτελεί το λήμμα: λ.χ. «*καυγά*-βλ. *καβγα*»· 3) από ιστορικούς χρόνους ανώμαλων ρημάτων ή τον τύπο του παθητικού παρακειμένου ή από πτωτικούς τύπους άρθρων, αντωνυμιών, κλπ.: 4) από τμήματα λέξεων με συμφωνικά συμπλέγματα που δε συνι-

στώνται στη γραπτή χρήση.

8. Σε σχέση με τον πίνακα ονομάτων (όχι ιστορικών προσώπων), που παρέχεται στο τέλος του τόμου, παρατηρώ ότι το *Τιτίκα* δεν ανάγεται στο *Τατιάνα*, αλλά στο *Αικατερίνη*. Δε μνημονεύεται ο συγκεκομμένος τύπος *Βούλα*, που δηλώνει και την *Παρασκευή*. Προσθέτω ακόμη ότι το *Μένος* είναι συγκεκομμένος τύπος του *Μενέλαος* (όχι του *Αγαμέμνων*) και το *Μέμος* του *Αγαμέμνων* και όχι του *Γεράσιμος*. Το *Χρυσάνθη* απαντά και ως *Χρυσή*, *Χρυσώ* και *Χρυσούλα*. Το *Φανή* (= *Θεοφανώ*) απαντά και ως *Φανιώ*. Βέβαια στο χώρο αυτόν το θέμα θα επιδεχόταν περαιτέρω ανάπτυξη, που εδώ δεν είναι απαραίτητη.

Επισημαίνω τέλος ορισμένες τυπογραφικές παραδρομές προς χάριν της μελλοντικής έκδοσης του λεξικού. Καταγράφεται λήμμα *ομπνάζω* (ανύπαρκτο βέβαια). Γράφει *ομπυάζω* ομοίως διόρθωσε και τα συναφή που ακολουθούν. Το *ομπυάζω* πρέπει να τεθεί στην κανονική αλφαβητική του σειρά. Σωστά το λεξικό καταγράφει αλλού τον άλλο τύπο *εμπυάζω*. Το λεξικό δικαιολογημένα ορθογραφεί και λημματογραφεί *επιτέλους*, όμως στο λήμμα *μπατάρω* απαντά η ορθογράφηση *επί τέλους*. Ακόμη στη σ. XX σημ. 5 σειρά 3 το *Atene* δεν είναι ακριβές· πρέπει να γίνει *Salonico*.

Παρά τις παραπάνω παρατηρήσεις το τελικό μου συμπέρασμα είναι ότι έχομε στη διάθεσή μας ένα εξαιρετικά χρήσιμο έργο, που αποτελεί μάλιστα, όπως είπα και στην αρχή, σταθμό όχι μόνο στην ιταλική, αλλά και στη νεοελληνική λεξικογραφία. Εξαιρείται η σημασία του νέου λεξικού αν συγκριθεί, και στις γενικές του γραμμές και σε λεπτομέρειες, με όσα λεξικά της νέας ελληνικής γλώσσας κυκλοφορούν σήμερα. Πρέπει όμως παράλληλα να αναγνωρίσουμε ότι τα λεξικά αυτά ήρθαν να καλύψουν (όσο ήταν δυνατό) τις άμεσες ανάγκες (μετά την αναγνώριση της δημοτικής) και δεν ήταν εύκολο να στηρίζονται σε επαρκή πάντοτε γνώση των πραγμάτων, καθώς πραγματοποιούνταν χωρίς την απαιτούμενη άνεση χρόνου.

Θεσσαλονίκη

E. ΚΡΙΑΡΑΣ

Suzanne Aulin - Peter Vejleskov, Χασικλίδικα ρεμπέτικα. Ανθολογία - ανάλυση - σχόλια, Κοπεγχάγη 1991, σελ. 154, 6 (Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen).

Πρόκειται για ελληνόγλωσση έκδοση αλλοδαπού Πανεπιστημίου, καμωμένη με πανεπιστημιακή οικονομική ενίσχυση (βλ. σ. 4) και κάτω από την εποπτεία του καθηγητή Ole L. Smith, ευφήμως γνωστού στους ενδιαφερόμενους για τις μελέτες του γύρω από το ρεμπέτικο· το βιβλίο, όπως σημειώνουν οι συγγρ. (σ. 7) «βασίζεται στην εργασία που υποβάλαμε στο Τμήμα Νεοελληνικών και Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης» και

κατάγεται από σχετικά σεμιναριακά μαθήματα του καθηγητή Smith. Όλα αυτά τα στοιχεία προκαθορίζουν τον τύπο της επιστημονικής δουλειάς των δύο νέων μελετητών, τις αρετές του βιβλίου, καθώς και τις λίγες αλλά ενδεικτικές αδυναμίες του.

Εξάλλου, εύρωστος πρόγονος και αυτής και των άλλων, ευάριθμων, σοβαρών εργασιών για το ρεμπέτικο υπήρξε το θεμελιώδες βιβλίο του Stathis Gauntlett, *Rebetika Carmina Graeciae Recentioris*, επεξεργασμένη μορφή αλλοδαπής (και αυτό) διδακτορικής διατριβής¹.

Οι ως εδώ διαπιστώσεις μοιάζει να διαμορφώνουν μια άποψη την οποία θα πρέπει *cum grano salis* και μόνο κατά ένα ποσοστό να τη δεχτούμε: την άποψη ότι με το ρεμπέτικο συνέβη αυτό που είχε συμβεί και με το δημοτικό τραγούδι πριν από έναν και μισό αιώνα: οι ξένοι πρωτοενδιαφέρθηκαν —στα σοβαρά, εννοώ—, και αυτοί μας πρωτοέδειξαν πώς το καταγράφουμε και πώς το μελετούμε το ρεμπέτικο. Οι επιφυλάξεις απέναντι στην άποψη αυτή πηγάζουν όχι μόνον, ή όχι τόσο, από τις διαφορές επιστημολογικού, τουλάχιστον, χαρακτηριστήρα ανάμεσα στις δύο χρονικές περιόδους (διαφορές που δεν απαγορεύουν κάποιους παραλληλισμούς), όσο από το γεγονός ότι η ιστορία του ρεμπέτικου σημαδεύτηκε από το εγχώριο φαινόμενο «Ηλίας Πετρόπουλος»: σημαδεύτηκε με σημασία και θετική και, κυρίως, αρνητική.

Η θετική λειτουργία της ανθολογίας *Ρεμπέτικα τραγούδια* του Η. Πετρόπουλου και περιορισμένη υπήρξε και αφορά κατά μέγα ποσοστό την πρώτη έκδοση (Αθήνα 1968, όπου και ο μη επαναλαμβανόμενος στη β' έκδοση υπότιτλος «Λαογραφική έρευνα»). Η κυκλοφορία του βιβλίου, ολοφάνερα και προκλητικά αλογόκριτου, μέσα στην καταπίεση και τον υποκριτικό αντιλαϊκό καθωσπρεπισμό της στρατιωτικής δικτατορίας, δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει πολιτικές και, ως ένα βαθμό, πολιτισμικές αντιδονήσεις και, παράλληλα, να επικεντρώσει το ενδιαφέρον, των νεότερων κυρίως, στο ρεμπέτικο. Ωστόσο, το ίδιο το βιβλίο δεν ακολουθεί καμιά ερευνητική ή, έστω, λογική αρχή ή μέθοδο, επιτρέποντας έτσι τη συσσώρευση υλικών κάθε είδους: ο,τιδήποτε, έστω και ελάχιστα σχετικό, είχε βρεθεί καταγεγραμμένο στο «αρχείο» του συγγραφέα, καθώς και όσα η μνήμη του είχε συγκρατήσει —όλα βρίσκουν κάποια θέση στις σελίδες της ανθολογίας, δίχως ιεραρχήσεις ή επιφυλάξεις. Όσο για τα αναπόφευκτα κενά, είτε αυτά αφορούν τις πληροφορίες, είτε και τα κείμενα των τραγουδιών, ο ανθολόγος συχνά τα έχει συμπληρώσει, αυτοσχεδιάζοντας είτε ασυ-

1. Η διατριβή «Το Rebetiko Tragoudi» του Ελληνο-Ουαλού φιλόλογου, καθηγητή σήμερα στο Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης, υποβλήθηκε στη Σχολή Μεσαιωνικών και Νεότερων Γλωσσών της Οξφόρδης και εγκρίθηκε το 1978. Το βιβλίο του, στ' αγγλικά και αυτό, κυκλοφόρησε μετά από επτά χρόνια δακτυλογραφημένο και δεμένο σε δύο τεύχη με μεταλλικό σπινάλ (εκδ. Denise Harvey, Αθ. 1985)· ο τίτλος του παραπέμπει, βέβαια, στα *Popularia carmina Graeciae recentioris* του Arnold Passow (Λειψία 1860), από τη μια δηλώνοντας, με τρόπο πλάγιο και παιγνιώδη, κάποιες «οφειλές» και προθέσεις του συγγραφέα, και από την άλλη εμποδίζοντάς με να τον αποκαλέσω «Fauriel του ρεμπέτικου». Παρεμπιπτόντως ας σημειωθεί ότι οι συγγρ. δε διέκριναν τον υπαινιγμό στον τίτλο του Gauntlett: τον μεταγράφουν ως *Rebetika - Carmina Graeciae Recentioris* (σ. 9 και βιβλιογραφία σ. 150), μετατρέποντας το αρχικό επίθετο σε ουσιαστικό και θεωρώντας υπότιτλο το υπόλοιπο.

νειδητοποιήτα ή και όχι². Η δεύτερη έκδοση της ανθολογίας (Κέδρος 1979) έχει «εμπλουτιστεί» και αποκτήσει τον όγκο και το βάρος εκκλησιαστικού βιβλίου (που, για να το διαβάσει κανείς, χρειάζεται αναλόγιο σαν εκείνο των φαλτάδων): έχουν βέβαια διορθωθεί, καθώς διαπιστώνουν και οι συγγρ. (σ. 21), κάποια λάθη —ελάχιστα όμως.

Και για να συντομεύουμε: τείνω να πιστέψω ότι η ανθολογία *Ρεμπέτικα τραγούδια*, αλλά και συνολικά το φαινόμενο «Η. Πετρόπουλος» (άρθρα, βιβλία και λοιπές δραστηριότητες) έπαιξαν ρόλο σε τελευταία ανάλυση αρνητικό όσον αφορά την καταγραφή και τη μελέτη του ρεμπέτικου. Αν απουσίαζε το φαινόμενο (που ως ένα σημείο αποτέλεσε, δυστυχώς αλλά και ευνοήτως, παράδειγμα όχι προς αποφυγήν, αλλά προς μίμησην), τα πράγματα θα είχαν σήμερα φτάσει στο ίδιο περίπου σημείο, και το έδαφος της έρευνας θα ήταν λιγότερο δύσβατο· ή λιγότερο παγιδευμένο.

Πέρα από όλα τ' άλλα, δε θα ήταν υποχρεωμένοι και οι συγγρ. να ξοδέφουν χρόνο, φαιά ουσία και χώρο στις σελίδες τους για να διαπιστώσουν και αυτοί τα ποικίλα ελαττώματα και κυρίως την αναξιπιστία (η λέξη επανέρχεται όχι λίγες φορές) της ανθολογίας του Πετρόπουλου και ως προς τις πληροφορίες της και ως προς τα κείμενα των τραγουδιών. Λίγα δείγματα από τις σχετικές παρατηρήσεις των συγγρ.: «θα μπορούσε κανείς να υποφιαστεί σχεδόν ότι ο Πετρόπουλος θέλησε να δώσει υπερβολική σημασία στη σχέση του ρεμπέτικου με το “συνάφι” των χασικλίδων και τον υπόλοιπο “υπόκοσμο”» (σ. 13): «στην ανθολογία του συμπεριλαμβάνει ό,τι στιχάκι βρίσκει που να έχει έστω και μια επιφανειακή ομοιότητα με ρεμπέτικο τραγούδι. Αυτό ισχύει ιδίως για τη μεγάλη δεύτερη έκδοση» (σ. 14): «δημιουργεί από μόνος του την πλήρη σύγχυση» στο κείμενο ενός συγκεκριμένου τραγουδιού: αντί τραγούδια [...] κατασκευάζω, όπως έχει η πιθανή πηγή του, ο Πετρόπουλος προτιμά τραγούδια παρασκευάζω, «που ακούγεται ακόμη πιο παράξενα εδώ που χρησιμοποιείται για τη στιχουργία» σχολιάζουν οι συγγρ. (σ. 17). Όπως έχει διαφανεί και όπως θα δούμε και αμέσως παρακάτω, τα σχόλια και οι γενικότερες αντιδράσεις των συγγρ. περιέχουν συχνά και τη δροσερή αφέλεια και την αμήχανη έκπληξη και

2. Βλ. και τις πρόσφατες, δίκαια αυστηρές κρίσεις του Gauntlett: «Petropoulos' book could uncharitably be described as an unmethodical, lyrical farrago of unsubstantiated scraps of information, full of contradictions, errors, and possibly fabrication. [...] the texts presented in Petropoulos' anthology —many of them truncated, expanded or conflated— [...]», Stathis Gauntlett, «Orpheus in the criminal underworld. Myth in and about rebetica», *Μαντατοφόρος* 34 (Δεκ. 1991) 7-48 και ειδικότερα 26-27. Στην πράγματι εξαντλητική οκτασέλιδη βιβλιογραφία του μελετήματος αυτού θα μπορούσαν να είχαν συμπεριληφθεί, δίχως ωστόσο, και δυστυχώς, να προσθέτουν κάτι το ιδιαίτερα ουσιαστικό, και τα εξής βιβλία: Ηλίας Βολιώτης-Καπετανάκης, *Ένας αιώνας λαϊκό τραγούδι*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1991· Michel Grodent, *La poésie et la chanson dans l'histoire de la Grèce moderne*, εκδ. Hatier [Αθήνα] 1989, ειδικά το κεφ. 8 «On fit la peau à Sakavlias», σ. 187-202· Μαριγούλα Μαστρολέων-Ζέρβα, *Οι παλιοί ρεμπέτες, με πρόλογο Φοίβου Ανωγειανάκη*, Αθήνα 1990· Στράτος Διονυσίου, *Αυτοβιογραφία*, επιμ. Βίκης Μιχαλονάκου, εκδ. Σμυρνωτάκη, Αθήνα 1991· Κώστας Τομανάς, *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης*, εκδ. Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη 1990· και του ιδίου, *Οι ταβέρνες της παλιάς Θεσσαλονίκης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991.

το δίκαιο “φανατισμό” του νεοφωτίστου: «τί τον έπιασε [τον Η. Π.] και τα συμπεριέλαβε εδώ! [...] πώς είναι δυνατό να ξεφύγει από την προσοχή του το γεγονός ότι [...]! Επιπλέον είναι τελείως ακατανόητο πώς ο Πετρόπουλος [...]». Είναι πράγματι πολύ περίεργο [...]. Ύστερα απ’ αυτό το πλήρες μπέρδεμα που δημιούργησε ο ίδιος, ο Πετρόπουλος αποτολμάει [...]» (σσ. 17-18). Και τέλος, καθώς σε πάμπολλες περιπτώσεις ο ανθολόγος «παραλείπει να παραπέμψει στην πηγή του» (σ. 19), οι συγγρ. αφήνουν, ευγενικά, είν’ αλήθεια, να διαφανεί η αγανάκτησή τους: «δεν γνωρίζουμε αν ο ίδιος (ή κάποιος άλλος) μετέγραψε το τραγούδι από παλιό δίσκο 78 στροφών, ή από μεταγενέστερη επανέκδοση, ή αν το αντέγραψε από αυθεντικό χειρόγραφο του στιχουργού, ή από αντιγραφή [δηλαδή “αντίγραφο”] τέτοιου χειρογράφου, ή αν έβαλε το στιχουργό να το παραθέσει από μνήμης κάπου στη δεκαετία του ’60 ή του ’70, ή αν παραθέτει ο ίδιος μια ζωντανή εκτέλεσή του που άκουσε παλιά, ή ...» (σ. 19).

Μετά από αυτά τα αποσιωπητικά δικαιολογημένου εκνευρισμού μπορούμε να προχωρήσουμε σε άλλες παρατηρήσεις, μάλλον ουσιωδέστερες, για το ανά χειράς βιβλίο.

Τα πρώτα και, ίσως, τα βασικότερα χαρακτηριστικά της εργασίας των συγγρ., όσα προκύπτουν και από ένα προσεχτικό ξεφύλλισμα του βιβλίου, είναι τέσσερα: τα δύο θετικά και πολύ σημαντικά, τα άλλα δύο αρνητικά, αλλά περιθωριακού χαρακτήρα.

Το κεντρικό τμήμα του βιβλίου (σσ. 37-122) περιέχει καταγραμμένο με ακρίβεια το κείμενο 75 τραγουδιών: από αυτά, 9 είναι παραλλαγές (τα Α 13β, 20β, 21β, 33β-γ και Χ 2-5): άλλα 9 προέρχονται από τα *Rebetika Carmina* του Gauntlett (βλ. σ. 9, υποσ. 2): τα υπόλοιπα τραγούδια είναι πρώτες καταγραφές από δίσκους. Το γεγονός αυτό και μόνο θα αρκούσε και για να δικαιώσει την έκδοση του βιβλίου, και για να δικαιολογήσει τον ενθουσιασμό και την ευγνωμοσύνη όσων έχουμε υποφέρει και/ή αγανακτήσει απέναντι στα τόσα αναξιόπιστα κείμενα ρεμπέτικων τραγουδιών που έχουν κατά καιρούς εκδοθεί σε βιβλία και ανθολογίες (με την επιμέλεια των Α. Κάιλ, Τ. Σχορέλη και Κ. Χατζηδουλή: εκτός, φυσικά, από τον πρώτο “διδάξαντα” Η. Πετρόπουλο: βλ. τη Βιβλιογραφία των συγγρ., σ. 150). Το βιβλίο από την Κοπεγχάγη είναι, μετά τα *Rebetika Carmina*, το μόνο στο οποίο τα κείμενα να μπορεί κανείς να βασιστεί.

Το δεύτερο αντιληπτό με την πρώτη ματιά χαρακτηριστικό των Χασικλιδικών ρεμπέτικων είναι ότι, σε όσα τραγούδια καταγράφηκαν από δίσκους, 66 συνολικά, υπάρχουν, συμπληρώνοντας την ταυτότητα του κάθε τραγουδιού, ενδείξεις για τη μουσική: ο χρόνος (tempo) πάντοτε και, συχνότατα, μια μουσική φράση σε νότες. Αυτό συμβαίνει για πρώτη φορά συστηματικά³ και πρέπει

3. Κάποιες παρτιτούρες τραγουδιών δημοσιεύτηκαν ευκαιριακά και σε άλλες ανθολογίες. Ειδικά στο βιβλίο Κώστας Ρούκουνας των Τ. Σχορέλη – Μ. Οικονομίδη, Αθήνα 1974, έχουμε με το χέρι του Ρούκουνα τις «πάρτες» 49 τραγουδιών, από τα οποία όμως το ένα τουλάχιστον τέταρτο δεν είναι ρεμπέτικα.

να το επισημάνουμε πανηγυρικά. Οι μουσικές αυτές ενδείξεις οφείλονται στο μεράκι της Lisbet Torp, από την οποία περιμένουμε, όπως μας πληροφορεί ο “Πρόλογος”, και «μια εκτενή μελέτη για τη μουσική του ρεμπέτικου» (σ. 8).

Το τρίτο χαρακτηριστικό που εύκολα διακρίνει κανείς, είναι οι κάθε είδους συντομογραφίες, που κοντεύουν να καταπλημμυρίσουν αρκετές σελίδες των *Χασικλίδικων ρεμπέτικων*:

Οι παραπομπές σε βιβλία και άρθρα συνήθως γίνονται με μόνο το αρχικό του συγγραφέα (και τον αριθμό σελίδας, βέβαια): έτσι χρειάζεται να καταφεύγει κανείς πολύ συχνά στη Βιβλιογραφία της σ. 150, για να ανακαλύψει ποιος είναι ο *K* ή ο *KP* ή ο *X*. — Στην αναμφίβολα πολύτιμη ταυτότητα του κάθε τραγουδιού καταχωρούνται εννέα στοιχεία με απλά νούμερα, 1 έως 9· για να μην μπερδέψει τους αριθμούς αυτούς ο αναγνώστης (ότι, λ.χ. το 3 είναι ο συνθέτης και το 2 ο τραγουδιστής), θα πρέπει να συμβουλευέται διαρκώς την αποκρυπτογράφιση στη σ. 35. — Μερικές παραπομπές σε δίσκους δυσκολεύουν με τον ίδιο τρόπο τον χρήστη του βιβλίου· λ.χ. οι συντομογραφημένες ενδείξεις “*Αφιέρωμα*” και “*40 χρόνια*” αφορούν το Βαμβακάρη· οι “*Μεγάλοι*” 8 και “*Μεγάλοι*” 13, το Ρούκουνα και τον Τούντα αντίστοιχα. — Την ίδια μανία συντομογράφησης τη βρίσκουμε και στα στοιχεία ταυτότητας των τραγουδιών: εννέα φορές ο Στέλιος Περπινιάδης αναφέρεται ως *Στελλάκης Π.* (σσ. 44, 48, 50, 52, 55, 66, 71, 86, 87) έξι φορές η Ρίτα Αμπατζή ως *Ρίτα Α.* (σσ. 66, 68, 69, 72, 83, 84), τέσσερις η Ρόζα Εσκενάζη ως *Ρόζα Ε.* (σσ. 46, 57, 60, 62) και μία φορά ο Στράτος Παγιουμτζής ως *Στράτος Π.* (σ. 108)· τέλος και ο Πωλ Σαβαρής αναφέρεται με μόνο το μικρό του όνομα μία φορά (σ. 90).

Ο χώρος που εξοικονομείται με όλα αυτά είναι από ανύπαρκτος έως ασήμαντος. Από την άλλη, αυτές οι τόσο πυκνές συντομογραφίες⁴ δυσκολεύουν τον αναγνώστη και τον εκνευρίζουν τόσο περισσότερο, όσο λιγότερο δικαιολογημένες είναι⁵: η πεποιθήσή μου είναι ότι θα πρέπει να αποφεύγονται, ακόμη και όταν μοιάζει να έχουν κάποιο λόγο ύπαρξης.

Λόγου χάρη, στην «*Ανάλυση*» των τραγουδιών (σσ. 125-148) χρησιμοποιούνται όχι οι τίτλοι τους, αλλά οι αριθμοί με τους οποίους έχουν καταχωρηθεί στις σελίδες της ανθολογίας. Αυτό φαίνεται να έχει κάποια λογική. Το γεγονός ωστόσο είναι ότι, καθώς αυτοί οι αριθμοί δε μου λένε τίποτε, υποχρεώνομαι πολύ συχνά να ψάχνω να βρω το κείμενο. Αν χρησιμοποιούνταν ο τίτλος του κάθε τραγουδιού (μαζί με τον αριθμό της σελίδας όπου βρίσκεται το τραγούδι), ο σχετικός κόπος θα λιγόστευε, και ο όγκος του βιβλίου θα αυξανόταν κατά μιάμιση το πολύ σελίδα (εξάλλου, στο τέλος του βιβλίου περισσεύουν τρία λευκά φύλλα).

4. Το σύμπτωμα ίσως να οφείλεται, ασυνειδητοποιήτα, είμαι βέβαιος, στην πολλαπλά πανεπιστημιακή καταγωγή του βιβλίου, και να αποτυπώνει, αν έχω δίκιο, ένα από τα πιο βαθύριζα, δηλαδή παραδοσιακά, και τα πιο δυσάρεστα χαρακτηριστικά της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: τη σπουδαιοφανή επιστημοσύνη της επιφάνειας.

5. Μία συντομογραφία είναι όχι απλώς άχρηστη, αλλά κινδυνεύει να δημιουργήσει την εντύπωση ότι όλα αυτά δεν είναι παρά μια ιστορία κλειστής παρέας: στη Δισκογραφία (σ. 149) διαβάζω την ακατανόητη (και άσχετη με τα περιεχόμενα του δίσκου στον οποίο παραπέμπει) συντομογράφιση «LT G5»· ο αντίστοιχος δίσκος αναφέρεται *μία και μόνη* φορά, στη σ. 64· εδώ η συντομογραφία δε χρησιμοποιείται, αλλά μου δίνεται η πληροφορία ότι πρόκειται για δίσκο «78 στροφών, αρ. G5 στη συλλογή της Lisbet Torp».

Τέλος, η τέταρτη διαπίστωση στην οποία οδηγεί το ξεφύλλισμα του βιβλίου, είναι ότι υπάρχει μεν αλφαβητικός πίνακας πρώτων στίχων, αλλά λείπουν ένας πίνακας τίτλων και, κυρίως, ένας πίνακας ονομάτων· ίσως και ένα γλωσσάρι.

Όσον αφορά ειδικότερα τους τίτλους των τραγουδιών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ανθολόγοι μερικές φορές τους αλλάζουν αδικαιολόγητα· π.χ. στο τραγούδι A11 ο τίτλος του δίσκου «Ο χασικλής κι ο Χάρος» στην ανθολογία γίνεται «Κουβέντα με το Χάρο». Επίσης, ενώ στον δίσκο-πηγή χρησιμοποιείται ως τίτλος η αρχή του κειμένου, το incipit (κάτι απολύτως ενδεικτικό προκειμένου για λαϊκό τραγούδι), οι ανθολόγοι προτιμούν άλλη φράση του τραγουδιού· λ.χ. στο B21, «Αν μ' αξιώσει ο Θεός» τίτλος του δίσκου, «Πρέπει να χτίσω ένα τζαμί» τίτλος των συγγρ. Βλ. και τα τραγούδια A3, A4, B3, B11, B22.

Ένας πίνακας ονομάτων, εκτός των άλλων σημαντικών πληροφοριών, θα μας έδινε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε με μία ματιά τη σπουδαία συμβολή των απόψεων του Gauntlett στην τελική διαμόρφωση της εργασίας των συγγρ.

Στο πρώτο τμήμα του βιβλίου (σσ. 9-36), εκτός από τις πρακτικού χαρακτήρα πληροφορίες για τον τρόπο καταγραφής των τραγουδιών, οι συγγρ. θέτουν και συζητούν διάφορα ζητήματα: τον ορισμό του θέματός τους, τις προηγούμενες απόψεις και ανθολογίες, τις ηχογραφήσεις και τη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας του δίσκου, το πρόβλημα της χρονολόγησης, τη λογοκρισία, τις επανεκδόσεις⁶. Η αντιμετώπιση των ζητημάτων είναι τεκμηριωμένη, συνήθως επαρκής και συχνότατα σε διάλογο, δικαιολογημένο και γόνιμο, με το βιβλίο του Gauntlett. Η ελαφρά σχολαστικότητα, πού και πού, καθώς και οι αυστηρές κρίσεις των συγγρ., ιδίως όσον αφορά τις ελληνικές ανθολογήσεις, είναι μάλλον ευπρόσδεκτες. Χρειάζεται, ωστόσο, να γίνουν λίγες, γενικές ή λεπτομερέστερες παρατηρήσεις, κυρίως με την ελπίδα ότι θα υπάρξει σύντομα και δεύτερη έκδοση των *Χασικλίδικων ρεμπέτικων*, μακάρι από Έλληνα εκδότη.

Ο τίτλος του βιβλίου θα ήταν πληρέστερος, αν περιείχε ένα ακόμη επίθετο: «*Προπολεμικά χασικλίδικα ρεμπέτικα*». Για την ακρίβεια, η ανθολογία περιλαμβάνει τραγούδια δισκογραφημένα έως «το τέλος του 1936» (σ. 10), έως δηλαδή την επιβολή της μεταξικής λογοκρισίας. Βέβαια, ρεμπέτικα με θέμα το χασίσι δεν έπαψαν να κυκλοφορούν, και ιδίως κατά την Κατοχή· μερικά μάλιστα είναι γεγονός ότι δισκογραφήθηκαν αλογόκριτα το 1946: «η απουσία της λογοκρισίας κράτησε 40 με 45 μέρες», αν εμπιστευτούμε την επισφαλή κι όχι πάντοτε ανιδιοτελή μνήμη του Τσιτσάνη (Κ. Χατζηδάκη, *Βασίλης Τσιτσάνης*, Αθήνα 1979, σσ. 23 και 20). Θα είχε, επομένως, κανείς τον πειρασμό να ζητήσει από τους ανθολόγους να επεκτείνουν κάποια στιγμή την έρευνά τους έως τουλάχιστον το 1950· και μάλιστα με κριτήριο όχι την έκδοση δίσκου, αλλά την παραγωγή και προφορική κυκλοφορία του τραγουδιού. Έτσι πέφτουμε, βέ-

6. Στη «Δισκογραφία» (σ. 149) δεν καταγράφονται οι χρονολογίες των επανεκδόσεων, που σε πολλούς δίσκους υπάρχουν, όχι πάντα στο φάκελο αλλά σε μια άκρη της ετικέτας, με μικρά γράμματα και με την εντός κύκλου ένδειξη P.

βαια, στο ολισθηρό έδαφος των επισφαλών πληροφοριών, αλλά και διασταυρώσεις μπορούν να γίνουν, και μερικά ασφαλή και ουσιώδη συμπεράσματα να προκύψουν. Πάντως, η μετά το 1936 δεκαπενταετία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για το επιμέρους θέμα του βιβλίου των συγγρ., και για την όλη εξέλιξη (και πτώση) του ρεμπέτικου.

Η χρονολογία ηχογράφησης και / ή κυκλοφορίας του δίσκου έχει εξακριβωθεί για τα 56 από τα 75 τραγούδια της ανθολογίας: όλα τους σχεδόν εντάσσονται στα χρόνια 1930-36, με ακμή τη διετία 1934-35, μέσα στην οποία κυκλοφορούν 34 τραγούδια, το 60% των χρονολογημένων *Χασικλίδικων ρεμπέτικων*. Μόνο τρία τραγούδια ανήκουν στη δεκαετία του '20: A21α, A33β: 1928· και X1: πριν από το 1925. Αυτά τα παλαιότερα τραγούδια θα ήταν περισσότερα, αν οι ανθολόγοι δεν είχαν, όπως δηλώνουν στην "Εισαγωγή", αποφασίσει να αποκλείσουν «τραγούδια ηχογραφημένα στις ΗΠΑ [...], επειδή δημιουργήθηκαν σε μια άλλη κοινωνία και δεν μπορούν να μας μάθουν τίποτα για το περιβάλλον των χασισοποτών στην Ελλάδα την εποχή εκείνη» (σ. 10· βλ. και σσ. 28-29). Η αιτιολόγηση είναι μάλλον ανεπαρκής, ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας πόσο λίγο ενταγμένοι στην αμερικανική κοινωνία ήταν οι μετανάστες εκείνων των χρόνων, και ειδικά όσοι αγόραζαν και άκουγαν ρεμπέτικα, και μάλιστα χασικλίδικα. Εξάλλου, οι συγγρ. παραβιάζουν και οι ίδιοι τον περιορισμό που έθεσαν στην "Εισαγωγή" τους: περιλαμβάνουν τελικά στην ανθολογία τέσσερα τραγούδια από τις επανεκδόσεις «Αυθεντικά ρεμπέτικα της Αμερικής» (τα A 4, 20β, 21α και 31)· και καλά κάνουν. Θα είχαν κάνει πολύ καλύτερα μάλιστα, αν είχαν επεκτείνει την έρευνά τους σε περισσότερες αμερικανικές ηχογραφήσεις. Δεν ξέρω πόσος επιπλέον κόπος θα έπρεπε να καταβληθεί, αλλά έχω σαφή την εντύπωση ότι οι συγγρ. τη δουλειά δεν τη φοβούνται⁷.

Η ανθολογία των κειμένων αποτελεί το εκτενέστερο (σσ. 37-124) και το πολυτιμότερο, αναμφισβήτητα, τμήμα του βιβλίου.

Είναι, ωστόσο, φανερό ότι ορισμένες φορές το αυτί των συγγρ. δεν τους βοήθησε, κι έτσι στην καταγραφή των κειμένων έχουν μείνει κενά, που σημειώνονται με σειρά αποσιωπητικών, ή σημεία με κείμενο αβέβαιο, που σημειώνεται μέσα σε (), ή και παρακούσματα. Βέβαια, η ποιότητα αυτών των παλαιών ηχογραφήσεων υπήρξε από την αρχή ή κατέληξε με τη φθορά να είναι πολύ συχνά απογοητευτική, και τα λόγια των τραγουδιών όχι σπάνια παραμένουν δυσεξιχνιάστα, σε αρκετά σημεία όμως μπορεί κανείς να ξεδιαλύνει κάτι παραπάνω ή ν' ακούσει σωστά. Σημειώνω μερικές μόνο από τις σίγουρες, κατά την άποψή μου, περιπτώσεις:

Τραγούδι A1: αντί *χαριστούσα* (πιθανό τυπογρ. λάθος) γρ. *φχαριστούσα*· αντί *Παίξε* συ γρ. *Πες κι εσύ*· αντί (ώς ανάφει) γρ. *ώσπου νά 'ρθει*. – A3: αντί *σφιγμένοι* γρ. *κλεισμένοι*: αντί (χίμαιρες) γρ. *τις μέρες*· αντί (ματώνω) γρ. *ματώνω*. – A7: αντί *καταχτώ* γρ. *καταχτώ*· αντί *χτήμα* γρ. *κτήμα*· αντί *μαστρουρωθείς* (τυπογρ. λάθος) γρ. *μαστουρω-*

7. Από την άλλη, ως σημειωθεί παρεμπιπτόντως ότι 38 από τα τραγούδια της ανθολογίας έχουν την πηγή τους σε τρεις όλο κι όλο δίσκους-ανατυπώσεις: «Τα απογορευμένα ρεμπέτικα» 1 και 2, 1984, και 3, 1987.

θείς· αντί δικτάτορας γρ. δικτάτορας (sic)· αντί (Τα πρέζα) γρ. Θα πρεζά(ρ)ω. – A11: αντί αντέμωσαν γρ. αντάμωσαν· αντί να χαρείς, στο μαύρο σου σκοτάδι γρ. να χαρείς το κτλ. – A16: αντί θα μας το σπάσουνε γρ. θα μας τον σπάσουνε (τον αργιλέ δηλ.). – A19: αντί Γειά σου, Ειρήνη γρ. Γειά σου, βρε Ρόζα. – A21α: αντί (Έ, ρε,) γρ. Έλα,. – A27: αντί και ό,τι (θέλατε) γίνω γρ. και ό,τι θέλει ας γίνω. – A28: αντί αν γίνεται ν' αγαπώ γρ. άλληνε δεν αγαπώ. – A31: αντί κι οποιανού χρωστούσα του τα ... γρ. κι οποιανού χρωστούσα (sic), του τ' απόμεινα. – A32: αντί γιατί θα διατάζανε γρ. Κι αυτοί θα διατάζανε. – A33γ: αντί για σένανε μαστουρωμένος γρ. για σένα 'μαι μαστουρωμένος. – A34: αντί Πιάστε ναργιλέ γρ. Φιάξ' έν' αργιλέ· αντί φτάν' η γκλάβα θα γεμίσει να σε προτιμήσουμε γρ. φτάν' η γκλ. να γεμίσει, θα σε πρ. – A37: αντί ..., ώπα γρ. Όιντες, ώπα. – A38: αντί 'κει μπουκάρισα γρ. τη μπουκάρισα. – A42: αντί (ήρθαν) γρ. πήγαν· αντί Τα τσιμπούκια (μοιραστούνε) γρ. Τα τσιμπούκι' αν πειραχτούνε. – B2: αντί Μπάτης, Μάρκος, σήκω βία γρ. Μπάτης-Μάρκος, συνοδεία. – B9: αντί Τους μάγκες καταπροτιμάς γρ. Τους μάγκες πάντα πρ.: αντί μαστούρα, πάντα κυνηγάς γρ. μα ζούλα πάντα κυνηγάς. – B12: αντί Σαν μαστουριάσω και ... από τη μαστούρα γρ. Σαν μαστ. και γινώ λιώμα 'πο τη μαστ. – B14: αντί με τους σαράντα πέντε σου γρ. με τις σαράντα πέντε σου (δηλ. τις 45 ημέρες της καταδίκης). – B20: αντί πόσο μ' αρέσει να μεθώ γρ. πώς μ' αρέσει να μ. – B21: αντί κουπέ γρ. κουμπέ.

Θα μπορούσε ακόμη κανείς λεπτολογώντας (αλλά, ποια άλλη είναι η δουλειά μας εν προκειμένω;) να προχωρήσει σε μια-δυο παρατηρήσεις που αφορούν την τυπογραφική εμφάνιση των τραγουδιών:

Οι στίχοι που παίζουν το ρόλο του ρεφρέν (επαναλαμβανόμενοι είτε πανομοιότυποι είτε με διαφορές, αλλά με την ίδια πάντοτε μουσική, σαφώς διαφορετική από εκείνη του “κουπλέ”) θα έπρεπε να διακρίνονται τυπογραφικά: με διαφορετικά στοιχεία και / ή δεξιότερα στη σελίδα.

Διαφορετικά στοιχεία, μάλλον μικρότερα, μαζί ίσως με εισαγωγικά, θα ήταν λογικό να χρησιμοποιηθούν και για τις προσφωνήσεις, τα επιφωνήματα και τους χαιρετισμούς που ακούγονται κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης· επίσης, αυτά τα “πεζά” συστατικά του τραγουδιού όταν ακούγονται αμέσως μετά ή πριν από κάποιους στίχους, καλό είναι να τυπώνονται στην ανάλογη θέση.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου, «Ανάλυση» (σσ. 125-148), είναι και το πιο αδύναμο. Προέρχεται, νομίζω, από επεξεργασμένες σημειώσεις σεμιναριακών ανακοινώσεων των συγγρ. και αντιμετωπίζει με τρόπο κάπως επιφανειακό και συχνά βιαστικό ζητήματα πολύ σοβαρά: «Στιχουργική» (126-129), «Γλώσσα» (130-131), «Τεχνοτροπία» (132-135), «Θεματολογία» (136-144). Το βασικότερο, ίσως, χαρακτηριστικό και μειονέκτημα αυτών των σελίδων είναι η τάση να διατυπωθούν παρατηρήσεις και συμπεράσματα «επιστημονικής» ακρίβειας, δίχως να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη ότι αφενός τα εργαλεία της έρευνας και τα ταξινομικά της σχήματα είναι είτε ατελή ή και ξένα προς το συγκεκριμένο υλικό, και αφετέρου ότι το υλικό το ίδιο και προγραμματικά λειψό είναι (μόνο χασικλίδικα· μόνο προπολεμικά· και μόνον εκείνα των οποίων οι εκτελέσεις βρίσκονται αυτή τη στιγμή στη διάθεσή μας), και δεν εκπροσωπείται επαρκώς από τα καταγεγραμμένα στιχάκια: το τραγούδι, και το ρεμπέτικο της περιόδου που μας απασχολεί, αλλά και κάθε τραγούδι πριν από τη δι-

σχογραφική “κονσερβοποίηση”, το συναποτελούσαν οι ζωντανές εκτελέσεις του. Εξυπακούεται, βέβαια, ότι σήμερα η έρευνα θα βασιστεί στη μία ή περισσότερες ηχογραφήσεις του τραγουδιού, συνήθως καμωμένες σε στούντιο, αλλά ο ερευνητής οφείλει, με τη βοήθεια όσων σχετικών πληροφοριών μπορεί να συλλέξει, να φαντάζεται (η λέξη μοιάζει εκτός κλίματος, αλλά δεν είναι) τον τρόπο με τον οποίο κάθε φορά το τραγούδι εκτελείται: από ποιους, για ποιους, σε ποιο χώρο, με ποιο στόχο, ή καλύπτοντας ποια ανάγκη, σε ποια στιγμή του δημόσιου και / ή του ιδιωτικού βίου, κ.ο.κ.

Από τη στιγμή που τα *Χασικλίδικα ρεμπέτικα* παραδόθηκαν στο τυπογραφείο ως σήμερα, θα πρέπει να έχουν συμπληρωθεί δύο χρόνια και αρκετοί μήνες. Στο διάστημα αυτό οι συγγρ. θα έχουν κάνει και οι ίδιοι, πιστεύω, πολλές παρόμοιες με τις δικές μου διαπιστώσεις για το βιβλίο τους. Αυτό που μένει να ευχηθεί κανείς στους δύο νέους ερευνητές είναι όχι μόνο μια δεύτερη έκδοση, αλλά να συνεχίσουν με εμπιστοσύνη στην ερευνητική τους εντιμότητα και στο μεράκι τους· δύο ιδιότητες που, όπως απέδειξαν, τις διαθέτουν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ξ. Α. ΚΟΚΟΛΗΣ